

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΦΑΝΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Όταν όμιλούμε περί τεχνολογίας, κατὰ βάσιν, αναφερόμεθα σὲ δυνατότητες τὶς ὁποῖες ἔχει ἀναπτύξει ὁ ἄνθρωπος, προκειμένου νὰ ἐπεμβαίνει στὸ φυσικὸ τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ σύγχρονη τεχνολογία παρέχει στὸν ἄνθρωπο τὴν δυνατότητα νὰ μετασχηματίζει τὴν φύση, ἐνίοτε κατὰ τρόπο ριζικόν. Τοῦ παρέχει ἐπίσης τὴν δύναμη νὰ ὑπερνικᾷ τὰ ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα ἡ φύση, ἐπὶ χιλιετίες, ἔθετε στὴ δραστηριότητά του — ἀκόμη δὲ καὶ στὴν ἴδια του τὴν ὕπαρξιν, ὡς ἄνθρωπος. Ἦδη δέ, ἡ τεχνολογία παρέχει στὸν ἄνθρωπο τὴν δυνατότητα νὰ κατασκευάζει ὁ ἴδιος στοιχειώδεις μορφές αὐτῆς τῆς φύσεως, ὅπως στοιχειώδη σωματίδια καὶ νέες μορφές ζωῆς.

Ὅπως ἔχουμε ἀναλύσει καὶ ἄλλοι¹, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς σύγχρονης τεχνολογίας —τόσο οἱ θετικὲς ὅσο καὶ οἱ ἀρνητικὲς— εἶναι τεράστιες. Ἡ δυνατότητα νὰ θεραπεύονται σοβαρὲς ἀσθένειες σήμερα συνυπάρχει μὲ τὴν δυνατότητα νὰ καταστραφεῖ ὁ πλανήτης ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Στὴν πραγματικότητα ποὺ συνιστᾷ ἡ σύγχρονη τεχνολογία, τὸ ἀγαθὸ συνυπάρχει μὲ τὸ κακόν, ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδραση συνυπάρχει μὲ τὴν καταστροφικὴ προοπτικὴ. Σὲ κάθε ὅμως περίπτωσιν, τὸ κοινὸ οὐσιώδες στοιχεῖο ποὺ ὑπάρχει εἶναι ἡ *μεγάλῃ* κλίμακα, τὸ μεγάλῃς ἐκτάσεως, ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐπέλθῃ ἀπὸ τὶς διατιθέμενες δυνατότητες. Σήμερα ὑπάρχουν διαθέσιμες μεγάλες δυνάμεις, οἱ ὁποῖες εἴτε ἀσκοῦνται, εἴτε ἀπλῶς δύνανται νὰ ἀσκηθοῦν. Ἴδου ἕνα θεμελιώδης λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται μπροστὰ σὲ ἕνα πειρασμὸ ἰδιαιτέρως ἔντονον, ὅπως ἄλλωστε κάθε πραγματικὸς πειρασμός: νὰ θεωρηθεῖ ὅτι, διὰ τῆς τεχνολογίας, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Θεόν — τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κυριαρχία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, τῆς φύσεως.

Τοῦτο βεβαίως δὲν ἔχει συμβεῖ μέχρι σήμερα. Ἡ δυνατὴ ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ ἔχει *ὀλοκληρωτικὸ* χαρακτήρα μόνον σὲ μία περίπτωσιν: ἐκείνη τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐν τούτοις μὲ τὸν χαρακτήρα ποὺ κατ' ἐξοχὴν

1. Π. ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ, «Φιλοσοφία καὶ Τεχνολογία», *Φιλοσοφία*, Ἐπετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 21-22, σσ. 116 κ.ἑξ.

προσιδιάζει στην θεία φύση: την αγαθοποιό ενέργεια, διὰ τῆς ὁποίας ὁ κόσμος ἦλθε εἰς τὸ ὄν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἐκ μιᾶς θείας ἐλεύθερης ἐνεργείας ἀγάπης. Ἐν τούτοις τὸ ἐρώτημα ἀνακύπτει δραματικό: τί εἶδους πολιτισμὸς εἶναι αὐτός, στὸν ὁποῖον ἐνυπάρχει ἡ δυνατότητα καταστροφῆς ὅλης τῆς φύσεως; τί συμβαίνει ὅταν αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς δίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι πορεύεται πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή καὶ τὸν θάνατο; Ποτὲ ζητήματα ὅπως τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς προστασίας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος δὲν εἶχαν ἀπασχολήσει τόσο πολὺ τὸν ἄνθρωπο. Ἐν τούτοις, οὔτε αἶσθημα ἀσφαλείας ὑπάρχει, οὔτε ἔχει περιορισθεῖ ἡ προϊοῦσα καταστροφή τῆς φύσεως ἀπὸ τὴν λειτουργία τῶν τεχνολογικῶν συστημάτων ἐπὶ τῆς γῆς. Δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη κοινῶς ἀποδεκτοὶ κανόνες ἐνεργείας, μὲ συνέπεια νὰ ὑπάρχει τὸ αἶσθημα μιᾶς τυφλῆς καὶ ἀπροσανατόλιστης πορείας — συχνὰ δὲ ἡ αἶσθησις ὅτι τὰ πράγματα κινοῦνται σὲ μιὰ τροχιά καταστροφῆς. Ἡ πορεία αὐτὴ ἔχει ἓναν ἐξωτερικὸ δυναμισμό. Ἀλλὰ ἀναζητεῖ ἀγωνιωδῶς νόημα καὶ συνεπῶς μία νοηματισμένη κατεύθυνση πορείας. Ζητεῖ τοὺς λόγους γιὰ τὴν ἔλλογη, καὶ ὄχι τὴν τυχαία ἢ μοιραία, ἐξέλιξη πρὸς κατευθύνσεις προόδου καὶ ὄχι καταστροφῆς.

Μία διερεύνηση τῆς πραγματικῆς θέσεως καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας στὸν σύγχρονο πολιτισμό, θὰ ἀπαιτοῦσε κατ' ἀρχὴν τὴν διερεύνηση τοῦ πνευματικοῦ ὑποβάθρου ἐντὸς τοῦ ὁποίου αὐτὲς ἀναπτύσσονται. Καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ ὑποβάθρου αὐτοῦ εἶναι δυνατὴ μόνον ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξη καὶ τροχιά τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ — τουλάχιστον ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ἕως σήμερα. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ φαινόμενο τοῦ *τεχνοκρατισμοῦ* (τὸ ὁποῖο θὰ διακρίνουμε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν τεχνολογία) ἀποτελεῖ θεμελιῶδες ποιοτικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἱστορικοῦ παρόντος. Καὶ τοῦτο ἐκφαίνεται καὶ λειτουργεῖ στὴν σύγχρονη πραγματικότητα κατὰ τρόπο θεμελιωδῶς καθοριζόμενο ἀπὸ ὅ,τι θὰ περιγράψουμε ὡς θρησκευτικοῦ τύπου ἔκφανση — ἐν τέλει δὲ ὡς εἶδος θρησκείας — ὡς μία οἶονεὶ θρησκεία. Ἐν τούτοις, θὰ εἰσέλθουμε ἐξ ἀρχῆς στὴν ἀνάλυση τῆς πνευματικῆς καταγωγῆς τοῦ τεχνοκρατισμοῦ καὶ τοῦ συσχετισμοῦ του μὲ ὅ,τι συνιστᾷ θρησκευτικοῦ τύπου ἔκφανση. Θὰ μείνουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ τί ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι συνιστᾷ μία τέτοιου εἶδους ἔκφανση.

Κατ' ἀρχὴν, εἶναι φανερό ὅτι ἀποδεχόμεθα τὴν ὕπαρξη μιᾶς θρησκευτικοῦ τύπου ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφαίνεται σὲ ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση τῆς κοινωνίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν περιορίζουμε τὴν ἔννοια τῆς «θρησκευτικῆς» ὕφης μόνον στὴν ἱστορικὴ ἐκδήλωση τῶν καθ'αυτὸ θρησκειῶν. Μία τέτοια ζωὴ εἶναι δυνατόν νὰ διακαθορίζεται ἀπὸ διάφορες μεταξύ των μέριμνες καὶ κατηγορίες, ὅπως τὸ ἱερό (Otto), ἢ τὸ μυστηριακό

(Eliade), είτε ή ύψιστη και ἔσχατη μέριμνα (Tillich), είτε ή κοινωνική ολοκλήρωση (Durkheim), είτε κάποιο σύστημα ἀξιῶν ἐκφραζόμενο μέσω συμβόλων (Geertz), είτε κάποια ιδεολογία (Marx). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ή θρησκευτικότητα θεωρεῖται ἐδῶ ὡς μιὰ συγκεκριμένη ποιότητα ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς ζωὴ διακαθοριζόμενη ἀποφασιστικά, καὶ συνολικά, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη μέριμνα — ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ ἔχει χαρακτήρα μὴ θρησκευτικό, ἢ ἀκόμη καὶ ἀντιθρησκευτικό. Ἐν προκειμένῳ, ὁ ὀρισμὸς τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν Paul Tillich εἶναι δυνατόν νὰ φωτίσει τὴν ὀπτική τὴν ὁποία προσπαθοῦμε νὰ εἰσαγάγουμε ἐδῶ, γιὰ τὴν περαιτέρω διαπραγμάτευση τοῦ θέματός μας. Κατὰ τὸν Tillich, θρησκεία εἶναι ή κατάσταση κατὰ τὴν ὁποία κάποιος διακατέχεται ἀπὸ μιὰ ὑψιστη μέριμνα, μιὰ ἀξία ή ὁποία καθιστᾷ ὅλες τὶς ἄλλες μέριμνες προπαρασκευαστικές, καὶ ή ὁποία περιέχει τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς μας. Συνεπῶς, αὐτὴ ή μέριμνα εἶναι ἀπολύτως σοβαρή, καὶ ἐμπεριέχει τὴν διάθεση νὰ θυσιασθεῖ κάθε ἄλλη εἰδικότερη μέριμνα ή ὁποία ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτήν. Ἡ κυριαρχοῦσα θρησκευτικὴ ὀνομασία γιὰ μιὰ τέτοια ἀξία εἶναι ὁ Θεός. Σὲ κοσμικὲς ἐκφάνσεις θρησκευτικότητος ή ὑψιστη μέριμνα κατευθύνεται πρὸς ἀντικείμενα, ὅπως τὸ ἔθνος, ή ἐπιστήμη, ἕνας ὀρισμένος τύπος καταστάσεως, ἢ ἕνα στάδιο ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας, ἢ ἕνα πολὺ ὑψηλὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ὁποῖο ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θεωρεῖται ὡς ἱερό².

Ἄν τὸ ἀνωτέρω ἀποτελεῖ ὄρο γιὰ τὴν θρησκευτικοῦ τύπου ἐκφανση, ἀπαιτοῦνται ὀρισμένα περαιτέρω τινὰ προκειμένου ἕνα φαινόμενο νὰ θεωρηθεῖ ὡς οἶονεῖ θρησκεία. Ἀπαιτεῖται δηλαδὴ τὸ ὅτι αὐτὸ τὸ φαινόμενο πρέπει νὰ ἀναφαίνεται στὰ πλαίσια μιᾶς κοσμικῆς κοινωνίας³. Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει προηγηθεῖ ἕνα στάδιο, κατὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἔχει ἐπέλθει ἕνα ρήγμα μὲ τὴν θεοκρατικὴ κοινωνία. Μόνο τότε αὐτόνομες ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνίας εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτύξουν θρησκευτικὴν ὕφῃ — ἐννοοῦμε ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες θὰ εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ ναοὺς καὶ ἱερὰ τεμένη. Συναφῶς, ἐκτίθεται καὶ ἕνα ἄλλο (ἂν καὶ ἀρκετὰ σχετικὸ μὲ τὸ προηγούμενο) κριτήριον: πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ θεσμικῶς κατοχυρωμένη θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ή ὁποία ἐνιαχοῦ ἐκδηλώνεται ὡς χωρισμὸς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ κράτος, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἔχει διαχωρισθεῖ καὶ ή χρῆση τῶν θρησκευτικῶν συμβόλων⁴. Τὸ κριτήριον αὐτὸ ἐκτίθεται σὲ σχέση μὲ τὴν

2. Paul TILLICH, *Christianity and the Encounter of the World Religions*, New York, Columbia University Press, 1963, pp. 4-5.

3. D. MACKENZIE BROWN, *Ultimate Concern: Tillich in Dialogue*, New York, Harper and Row, 1965, pp. 31 ff.

4. Robert N. BELLAH and Phillip E. HAMMOND, *Varieties of Civil Religion*, New York, Harper and Row, 1980, pp. 66-71.

διερεύνηση τῶν ὄρων γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἐνὸς κοινωνικοῦ φαινομένου ὡς «πολιτικῆς θρησκείας». Τοῦτο σημαίνει ὅτι, γιὰ νὰ γίνῃ λόγος περὶ κάποιας πολιτικῆς θρησκείας ἢ θρησκευτικοῦ τύπου ἐκδηλώσεως, πρέπει πρῶτα νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς θρησκευτικῆς σφαίρας δραστηριοτήτων μέσα στὴν κοινωνία, ἡ ὁποία ὅμως σφαίρα θὰ ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἔχει τὰ ἰδικά της ἀνεξάρτητα θρησκευτικοῦ τύπου σύμβολα.

Ἐπὶ πλέον, ἡ οἶονεὶ θρησκεία πρέπει νὰ περιέχει μία κατὰ κάποιο τρόπο ὑπερβατικὴ ιδεολογία. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρεται ἀποσπασματικῶς μόνο γιὰ τὸ ἐπὶ μέρους καὶ γιὰ τὸ φαινομενικό. Πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ὅλον, καὶ γιὰ ὅ,τι θεωρεῖ ὡς σύνολη ἀντίληψη, ὡς σύνολη πραγματικότητα, ὡς σύνολη, ὕψιστη καὶ ἔσχατη προοπτικὴ τοῦ κόσμου. Συνεπῶς, μία «ιδεολογία» μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ οἶονεὶ θρησκεία ὅταν διαθέτει ἓνα σύνολο ἀπὸ ιδέες, οἱ ὁποῖες περιγράφουν τὸ σύνολο, τὸ ἔσχατον, τὸ ὕψιστον. Ὑποστηρίζεται ἐν προκειμένῳ ὅτι ἓνα σύνολο ιδεῶν, διὰ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ ιδέα τοῦ ἔθνους κατὰ τρόπο ὑπερβατικό (μία «ὑπερβατικὴ ιδεολογία»), ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς πολιτικοῦ τύπου θρησκείας⁵. Ὁ δὲ Paul Tillich ἀναφέρεται στὸν «οἶονεὶ θρησκευτικὸ» χαρακτήρα ιδεολογιῶν, ὅπως ὁ φασισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμός⁶. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι κάθε «ιδεολογία» ἔχει «θρησκευτικὸ» χαρακτήρα, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἀποτελεῖ οἶονεὶ θρησκεία, ἢ πολιτικὴ θρησκεία. Ἐπίσης, κάθε σύστημα συμβόλων, τὸ ὁποῖο ἔχει μικρότερη ἑκτασὴ ἀναφορᾶς ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία συνολικῶς ἀναφέρεται ἡ «ιδεολογία» δὲν μπορεῖ ἀπαραιτήτως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Τὸ ιδεολογικὸ σύστημα πρέπει νὰ ἔχει μία ὑπερβατικὴ ἀναφορά, ἐξάρτηση, κατεύθυνση καὶ προοπτικὴ. Πρέπει νὰ περιγράφει τὰ πράγματα ὄχι ἀπλῶς μέσα στὸ σχετικὸ πεδίο ὅπου αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν κατανοητά, καὶ ἴσως νὰ χειραγωγηθοῦν κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἀλλὰ νὰ τὸ συσχετίζει μὲ τὴν ἔσχατη καὶ ὕψιστη ἀλήθεια, ἡ ὁποία ἀποδίδει σ' αὐτὰ τὴν αὐθεντικὴ ἀξία τους καὶ τὸ αὐθεντικὸ τους νόημα. Πρέπει οὐσιαστικῶς νὰ περιέχουν τὴν ἀπάντηση γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴν θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμον.

Τέλος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα στὴν οἶονεὶ θρησκεία καὶ τὴν ψευδοθρησκεία. Ἡ οἶονεὶ θρησκεία δὲν παρουσιάζεται ὡς ἔχουσα θρησκευτικὸ χαρακτήρα, δὲν διεκδικεῖ ἓνα τέτοιο χαρακτήρα —

5. Robert N. BELLAH and Phillip E. HAMMOND, *Varieties of Civil Religion*, New York, Harper and Row, 1980, p. 52.

6. Paul TILLICH, *op. cit.*, p. 7.

παρά τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχει αὐθεντικῶς θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει μὲ τὴν οἶονεῖ θρησκεία (ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστήμης ἢ τοῦ ἔθνους) εἶναι ὅτι αὐτὴ λειτουργεῖ θρησκευτικά — παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρνεῖται μὲ πάθος κάθε θρησκευτικὸ χαρακτήρα στὴν μορφή, τὴν οὐσία καὶ τὴν λειτουργία της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὡς ψευδοθρησκεία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ, λόγου χάρη, μία ἐπιχείρηση ἢ ὁποία αὐτοπαρουσιάζεται ὡς θρησκεία γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν φορολόγηση τῶν κερδῶν της.

Μὲ βάση τὰ ἀνωτέρω, ὁ φασισμός, ἀκόμη καὶ στὶς πιὸ σκληρὲς στιγμές τοῦ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ οἶονεῖ θρησκεία. Ἡ ἔννοια «ψευδο» ὑποδηλώνει μιὰ ὁμοιότητα ἢ ὁποία ἐπιδιώκεται συνειδητά, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ τὴν ἐξαπάτηση. Ἡ ἔννοια «οἶονεῖ» ὑποδηλώνει μιὰ αὐθεντικὴ ὁμοιότητα, μὴ ἐπιδιωκόμενη συνειδητά, ἢ ὁποία ἐν τούτοις προκύπτει ἀπὸ στοιχεῖα τῆς αὐθεντικῆς ταυτότητος καὶ οὐσιαστικῶς ἐνυπάρχει σ' αὐτά⁷. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἐκεῖνο ποὺ διατρέχει τὴν οὐσία τῆς οἶονεῖ θρησκείας εἶναι ὅτι οὐδόλως ἐπιδιώκει, οὔτε ἐπιθυμεῖ, νὰ παρουσιάζεται ἢ νὰ λειτουργεῖ ὡς τοιαύτη. Ἐκεῖνο ποὺ θεμελιώνει τὸν «θρησκευτικὸ» χαρακτήρα τοῦ φαινομένου εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ λειτουργία του — ὅχι οἱ σκοπιμότητες ἐκείνων ποὺ τὸ χρηματοδοτοῦν, τὸ καλλιεργοῦν, ἢ τὸ πιστεύουν καὶ τὸ σέβονται. Τοῦτο ἰσχύει ἀκόμη καὶ ἂν τὸ φαινόμενο ἔχει σκοποὺς τοὺς ὁποίους ἀντιλαμβάνεται καὶ διακηρύσσει ὡς ἀντιθρησκευτικούς.

Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προϋποθέσεων ποὺ ἐξετέθησαν ἀνωτέρω, τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς: εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ἡ τεχνολογία ὡς πραγματικότητα θρησκευτικοῦ τύπου, ἢ ὁποία μὲ τὴν λειτουργία της φθάνει νὰ ἀποτελεῖ οἶονεῖ θρησκεία;

Κατ' ἀρχήν, ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει μιὰ θρησκευτικὴ χροιά, ἢ ὁποία διατρέχει τὴν τεχνολογία, δὲν ἀναφέρεται μόνο στὸ ἱστορικὸ παρόν. Εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθεῖ στὸ παρελθόν, καὶ μάλιστα στὸ ὅχι πρόσφατο. Πνευματικὲς φυσιογνωμίες τῆς Ἀναγεννήσεως χρησιμοποίησαν πλῆθος ἀπὸ ὅρους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μὲν Χριστιανικὴ καταγωγή, ἀλλὰ ἀπέκτησαν ἓνα νέο περιεχόμενο — περιεχόμενο ἀνθρωποκεντρικό. Ἐννοίες ὅπως ἡ

7. Paul TILLICH, *op. cit.*, p. 5. Ὁ Ph. Hammond ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ σὲ «πολιτικὲς οἶονεῖ θρησκείες», ὅπως ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομιμότητα καὶ ὁ ἐθνικισμός, οἱ ὁποῖες διατυπώνουν τὶς ἀποφάνσεις τῶν χρησιμοποιοῦντας ὅρους ποὺ ὑποδηλώνουν ἱερότητα. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναφερθεῖ σὲ αὐθεντικῶς θρησκευτικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα δὲν διαθέτουν τὴν συνείδηση καθαυτὸ θρησκείας. Βλ. Robert N. BELLAH and Phillip E. HAMMOND, *Varieties of Civil Religion*, New York, Harper and Row, 1980, p. 64, note 3.

δημιουργία, ή πτώση, ή πίστη και τὸ μέλλον, διερμηνεύονται ὡς αὐτοδημιουργία, προδοσία τοῦ ἰδίου τοῦ ἑαυτοῦ, ὡς κατάκτηση τῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας, ὡς πίστη τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ παράδειγμα ὁ Leonardo da Vinci (1452-1519) ὑποστήριζε ἔντονα ὅτι ἡ κατασκευὴ μηχανῶν ἀποτελεῖ τὸν «παράδεισο» τῶν Μαθηματικῶν. Καί, ὡς γνωστόν, πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἐκπροσώπους τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως — ἕναν ἄνθρωπο πού, στὸν χῶρο τῆς τεχνολογίας, ἔμεινε γνωστός ὡς ὁ σχεδιαστὴς τῶν ἀεροπλάνων, ἀρμάτων μάχης καὶ ἀλεξιπτώτων. Ἀργότερα ὁ Galileo (1546-1642) καὶ ὁ Descartes (1596-1650) ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐμπνεύσεις. Ὁ πρῶτος ὑποστήριζε ὅτι τὸ βιβλίο τῆς φύσεως εἶναι γραμμένο μὲ τὴν γλῶσσα τῶν Μαθηματικῶν (δηλαδή, αὐτὸ ποὺ ὁ da Vinci ὑποστήριζε γιὰ τὶς μηχανές, ὁ Galileo τὸ ἐπεκτείνει σὲ ὅλη τὴν φύση). Ὁ Descartes προχωρεῖ περαιτέρω καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ κανόνες καὶ οἱ νόμοι τῆς Μηχανικῆς εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς κανόνες καὶ τοὺς νόμους τῆς φύσεως. Ἡ φυσικὴ φιλοσοφία του βασίζεται ἀκριβῶς στὴν εἰκόνα τῆς φύσεως ὡς μίας μηχανῆς. Κατὰ τὸν Descartes, ἡ φύση εἶναι μία μηχανή, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ γίνεи κατανοητὴ τόσο ἀπλὰ ὅσο καὶ ἕνα ρολοῖ, ἡ μία αὐτόματη μηχανή, ἀρκεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἐξετάσει μὲ προσοχή. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ φύση εἶναι δυνατόν νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ μετρηθεῖ ποσοτικά. Ἀλλωστε, ὑποστηρίζει, «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἰδιοκτήτης καὶ ὁ κύριος τῆς φύσεως».

Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀπαντᾶται καὶ στὸν Francis Bacon (1561-1626). Οἱ ἐκφράσεις «ἡ γνώση εἶναι δύναμη» καὶ «γιὰ νὰ νικήσεις τὴν φύση πρέπει νὰ τὴν ὑπακούεις» εἶναι δικές του. Καὶ μὲ αὐτές, ὁ Bacon καθίσταται ὁ προπάτωρ τῆς παραδόσεως, κατὰ τὴν ὁποία τὰ πάντα θὰ εἶναι δυνατό, ἂν ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ἔλεγχο ἐπὶ τῆς φύσεως. Ἀλλωστε, ὁ Bacon ἔζησε στὴν αὐγὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς, ὅταν οἱ ἐφευρέσεις ἐλάμβαναν χώραν ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη. Μάλιστα ἐπροχώρησε περαιτέρω, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ Χημεία θὰ κατασκευάσει νέα μέταλλα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀλλάζει τὸ κλίμα κατὰ τὸ δοκούν. Ὁ ἴδιος φιλόσοφος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τῆς τεχνολογίας θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς μίμηση τῆς θείας δημιουργίας. Οἱ βιβλικές ἐσχατολογικὲς προοπτικὲς ἐρμηνεύονται διὰ τῆς ἐννοίας τῆς προόδου. Χαρακτηριστικῶς, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Bacon ἀποτέλεσε τὸν πρῶτο φιλόσοφο τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπροσδόκητο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι ὁ Bacon εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι, μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία, θὰ καταστοῦμε ἱκανοὶ νὰ ξεπεράσουμε τὶς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Στὸ κλίμα αὐτὸ κινεῖται καὶ μία ἀποστροφή τοῦ J.G. Fichte (1762-1814) γιὰ τὸν *homo faber*, γιὰ τὸν τεχνοκρατικὸ ἄνθρωπο: «Εἶναι ὁ καθένας ποὺ μπορεῖ νὰ πεῖ: εἶμαι ἕνα ἀνθρώπινο ὄν. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τρέφει ἱερὸ σεβασμὸ γιὰ τὸ μεγαλεῖο του καὶ νὰ τρέμει σύγκορμος μπροστὰ σὲ αὐτό;».

“Αν ανατρέξει κανείς στην ιστορία τῶν ἰδεῶν, θὰ διαπιστώσει ὅτι οἱ ἀπολογητὲς τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ οἱ φιλοσοφικοὶ ἀπολογητὲς τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν κατ’ οὐσίαν τὰ ἴδια πρόσωπα, οἱ ἴδιοι στοχαστές. Ὁ φιλελεύθερος πόλεμος ἐναντίον τοῦ κλασσικοῦ καὶ παραδοσιακοῦ κόσμου διεξήχθη μὲ ἐπιχειρήματα πολιτικά (ἐμφαση στὸ ἄτομο, κοινωνικὸ συμβόλαιο, περιορισμένες ἀρμοδιότητες στὴν κυβέρνηση), καὶ πολιτιστικά/ἐπιστημονολογικά (ἡ φιλοσοφία ἐναντίον τῆς θρησκείας, τὰ γεγονότα ἐναντίον τῆς προκαταλήψεως, ἡ πρόοδος ἐναντίον τῆς στασιμότητος). Βεβαίως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὑπῆρξαν πρόδρομοι, ὅπως ὁ Francis Bacon, στὸ ἔργο τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν ὑπαινιγμοὶ αὐτῶν τῶν τάσεων — τόσο στὴν μεθοδολογικὴ στάση τῶν, ὅσο καὶ στὶς κοινωνικὲς τῶν ἐμπνεύσεις. Ἡ Οὐτοπία τοῦ Bacon ἦταν μία κοινωνία ἀφιερωμένη στὴν «γνώση τῶν αἰτιῶν, καὶ τὶς μυστικὲς κινήσεις τῶν πραγμάτων· ἐπίσης, στὴν διεύρυνση τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ἀνθρώπου, μὲ σκοπὸ τὸν ἐπηρεασμὸ εἰ δυνατόν ὅλων τῶν πραγμάτων»⁸.

Ἀλλὰ ὁ κύριος ἀπολογητὴς τῆς θριαμβευτικῆς ἐμφανίσεως τῆς τεχνολογικῆς κοινωνίας ἦταν ἀναμφίβολα ὁ πατέρας τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ John Locke. Ὑποστήριζε ὅτι «ἡ φιλοσοφία θὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ τῆς μέριμνα γιὰ τὴν ἐσώτερη κατάσταση καὶ τὶς ἔσχατες προοπτικὲς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ στραφεῖ στὴν διερεύνηση ἐκείνου τοῦ εἶδους τῆς γνώσεως ποὺ θὰ καταστήσει τὸν ἄνθρωπο ἱκανὸ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὸν φυσικὸ κόσμ⁹». Ὁμοίως, ὁ ἅγιος τῶν φιλελευθέρων, ὁ Adam Smith, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «θεωρία τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ» δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη φροντίδα καὶ ἀπασχόληση στὴν ζωὴ μας¹⁰. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη φροντίδα στὴν ζωὴ μας εἶναι τὸ πῶς αὐτὴ ἡ ζωὴ θὰ γίνεῖ πιὸ ἄνετη. Ὁ φιλελευθερισμὸς θὰ γινόταν χρήσιμος καὶ θετικὰ ἀποτελεσματικὸς μὲ τὸ νὰ μετασχηματίζει τὸν κόσμ^ο (περιλαμβανομένης καὶ τῆς νοοτροπίας τοῦ ἀνθρώπου) σὲ κάτι τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία θὰ φαίνεται μέσ^ω τῶν ὀργάνων ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ κάνει τὴν ζωὴ του πιὸ ἄνετη. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς ἀλήθειας μετασχηματίσθηκε: ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σημασία τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἔγινε ἡ ἀλήθεια ποὺ στηρίζει τὸν τεχνολογικὸ ὀρθολογισμό¹¹. Παράλληλα,

8. Charles W. ELLIOT, ed., Th. BROWNE, *The Harvard Classics*, vol. 3: *Bacon, Milton's Prose*, New York, The Collier Press, 1910, p. 181.

9. Sheldon S. WOLIN, *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*, Boston, Little Brown, 1960, p. 298.

10. *Ibid.*

11. «Ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ἐπαναστατικῆς λογικῆς σὲ τεχνολογικὴ λογικὴ ἀπέτελεσε

κατὰ τὸν Jeremy Bentham, ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶχε γίνει ὁ ὑπολογιστὴς τῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξη στόχων, οἱ ὅποιοι ἄλλως θὰ ἦσαν τελείως παράλογοι. Τέλος, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ ἐξῆς, τὸ πνεῦμα τοῦ τεχνοκρατισμοῦ ἀνέπτυξε δύο ἀκόμη ρεύματα: τὸν θετικισμό καὶ τὸν μαρξισμό. Ἀμφότερα διευρύνουν τὸ πεδίο ὀπτικῆς: ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κύριος καὶ δεσπότης ὄχι μόνο τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ μέλλοντος. Ὁ K. Marx (1818-1883) ὑπῆρξε ἀπολογητὴς τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ χαρακτήρα τοῦ τεχνοκρατισμοῦ. Ἐπεζήτησε νὰ ἐπιλύσει τὰ προβλήματα τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως (μὲ τὶς πολλαπλὲς μορφὲς ἀλλοτριώσεως καὶ ἐξαθλιώσεως), μέσῳ ἐνὸς τεχνολογικοῦ ἐλέγχου. Προκειμένου νὰ ἐπιτύχει αὐτὸ τὸν στόχο, ὁ Marx κατασκευάζει μία κομμουνιστικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία ἡ τεχνολογία θὰ καταργήσει τὴν καταπίεση καὶ τὴ σκλαβιά καὶ θὰ φέρει τὴν ἀπελευθέρωση. Αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τοῦ Marx παρέλαβε ὁ V.I. Lenin (1870-1924) καί, τὸ 1918, ἀπεφάνθη: «Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ δομηθεῖ ἐκ νέου καὶ νὰ γίνει μία τεράστια μηχανή, ὅπου ἑκατοντάδες ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων θὰ κατευθύνουν τὴν λειτουργία τῆς πρὸς ἓνα καὶ μοναδικὸ σχέδιο». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ πνεῦμα τοῦ θετικισμοῦ (σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἀντικείμενό μας) ἐξέφρασε ὁ Bertrand Russell, ὁ ὅποιος ὑποστήριξε ὅτι ἡ κοινωνία μας πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ τόσο προσεκτικὰ ὅσο μία ἀτμομηχανή.

Μιλήσαμε γιὰ τὸν φιλελευθερισμό, ἀλλὰ δὲν ἦταν βεβαίως ἡ φιλελεύθερη κοινωνία ἐκείνη ποὺ ἐφεῦρε τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία. Ἡ ἀνάγκη τοῦ «ἐπίστασθαι», καὶ ἡ δραστηριότητα μὲ τὴν χρῆση διαφόρων ἐργαλείων, ἀποτελοῦν πανάρχαια χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ κάτι τὸ νέο μὲ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία τῆς φιλελεύθερης κοινωνίας ἦταν ἡ ἀλλαγὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Μὲ τὸν κλασσικὸ ἀνθρωπισμό, ὡς τέλος ἐθεωρεῖτο ἡ πραγμάτωση ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων, καθὼς καὶ ὁ ἀγῶνας ἐναντίον τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, ποὺ τὰ προκαλοῦσε τὸ κακὸ καὶ τὸ πάθος. Κατὰ τὴν θρησκευτικὴ περίοδο, τὸ ἰδανικὸ ἦταν ἡ ἀνοδος ἀπὸ τὸ σύμπαν τοῦ πεπερασμένου καὶ τῆς ἐνοχῆς, σὲ μία ἐπανένωση μὲ τὴν ὑπερβατικὴ πραγματικότητα. Στὴν σύγχρονη ἐποχὴ, τὸ τέλος ἔγινε ἀντιληπτὸ μέσῳ ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν κατηγοριῶν. Κατὰ τὸν Paul Tillich, ὁ ἄνθρωπος ὁ λόγον ἔχων, τὸ ἐνεργὸν κέντρο τοῦ

τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν πρώτη στὴν δεύτερη περίοδο τῆς σύγχρονης κοινωνίας». Paul TILLICH, "The World Situation" στὸν τόμο *The Christian Answer*, Henry P. Van Dusen, ed., New York, Charles Scribner's Sons, 1945, p. 4. Τὸ δοκίμιο αὐτὸ ὑπάρχει ἐπίσης στὸν τόμο *The Spiritual Situation of Our Technical Society*, μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ J. Mark Thomas, Macon GA, Mercer University Press, 1988.

κόσμου, αναλύει αὐτὸν τὸν κόσμο, τὸν ἐλέγχει καὶ τὸν ἀλλάζει σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιδιώξει του. Προφανῶς, ὑπὸ τὸν ὅρισμό αὐτοῦ τοῦ τέλους, ἡ ἐπιστήμη κατ' ἀνάγκην προσέλαβε μία ἐξέχουσα θέση, καὶ αὕτη ἡ θέση κατέστη τόσο πιὸ ὑψηλὴ ὅσο περισσότερο ἡ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ἐπιτυχία ἐπεβράβευε τὴν ἀπαίτηση τῆς ἐπιστήμης γιὰ κυριαρχία. Οἱ δύο παλαιότεροι ὅρισμοί τοῦ τέλους τοῦ ἀνθρώπου ἐτέθησαν κατὰ μέρος. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, τοῦτο δὲν ἔλαβε χώραν συνειδητά. Ἀλλὰ ἡ ἰσχὺς τοῦ κόσμου τῶν τεχνικῶν μέσων — ποὺ περιελάμβανε καὶ τὰ μέσα τῆς ἐπ' ἀπειρον ἀναπτύξεώς των — ὁδήγησε τὸν νοῦ πρὸς τὴν ὀριζόντια κατεύθυνση μετὰ ἀγνόηση ὅχι μόνο τῆς κάθετης ἀνόδου, ἡ ὁποία συμβολίζει τὸ θρησκευτικὸ ἰδεῶδες, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν κυκλικὴ διεύρυνση, ἡ ὁποία συμβολίζει τὸ κλασσικὸ ἰδεῶδες¹². Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω ἀναλύσεων, μπορούμε τώρα νὰ ἔλθουμε στὴν διερώτηση περὶ τοῦ ἂν ἡ τεχνολογία ἀποτελεῖ οἶονεὶ θρησκεία ἐντὸς τῆς κοινωνίας.

Κατ' ἀρχήν, οὕτως ἢ ἄλλως ὑπάρχει μία αἰτιώδης συνάφεια ἀνάμεσα στὸν ἐξαστισμὸ τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ τὸν προϊόντα ἐκτοπισμὸ τῆς αὐθεντικῆς θρησκευτικότητος — ὅπως τουλάχιστον αὕτη ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν πίστη «εἰς ἓνα Θεόν, Πατέρα, Παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων». Πράγματι, αὐτὸ ποὺ ζοῦμε ὡς «σύγχρονη πόλη» ἀποτελεῖ ἓνα χῶρο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ γραφειοκρατικὴ ὁργάνωση ὁ τεχνολογικὸς σχεδιασμὸς μετὰ βάση μιὰν ὀρισμένη λογικὴ καὶ μιὰν ὀρισμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι, συνεπῶς, δυνατόν νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἀστικὸ καὶ τὸν ἀγροτικὸ τρόπο ζωῆς εἶναι ὅτι, στὸν πρῶτο, τὰ κυριότερα ἀνθρώπινα προβλήματα σχετίζονται μετὰ τὴν ὁργάνωση καὶ τὴν τεχνολογία. Ἡ κυκλοφορία στοὺς δρόμους, ἡ ἀποκομιδὴ τῶν ἀπορριμμάτων, ἡ ἐγκληματικότητα, ἡ τρομοκρατία, ἐμφανίζονται ὡς προβλήματα τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐπιλυθοῦν μόνο στὸ πλαίσιο μιᾶς σωστῆς ὁργανώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐν παραδείγματι ἀναφερθέντα προβλήματα, ἓνα μέτρο, μία μέθοδος ἀνακυκλώσεως ἀπορριμμάτων ἢ καθαρισμοῦ λημμάτων, μία καλὴ ἀστυνομία ἀποτελοῦν τὶς γενικῶς ἐπιδιωκόμενες λύσεις. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀγροτικὴν ζωὴν, ἐκεῖ ὁ παράγων τῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἀποτελεῖ πάντοτε μία ὑπόμνηση ὅτι ὁ ἔλεγχος τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως ἀπέχει ἀπὸ τοῦ

12. Paul TILLICH, "How has Science in the last century changed man's view of himself?" *The Current*, 6 (1-2), 1965, pp. 86-87. Τὸ δοκίμιο αὐτὸ ὑπάρχει ἐπίσης στὸν τόμο *The Spiritual Situation of our Technical Society*, μετ' ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγὴ τοῦ J. Mark Thomas, Macon GA, Mercer University Press, 1988.

νὰ εἶναι πλήρης. Ἐν τούτοις, καὶ ἐκεῖ προωθοῦνται οἱ τεχνικὲς τῶν ἀρδεύσεων, τῆς κηπουρικῆς, ἢ εἰσαγωγή νέων κτηνοτροφικῶν μεθόδων.

Μία οὐσιώδης συνέπεια τῶν ἀνωτέρω ἐξελίξεων συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι μειώνεται συνεχῶς ἐκεῖνος ὁ χῶρος, ὅπου ὁ ἄνθρωπος θὰ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀποσυρθεῖ πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ «ἐπισκέψασθαι ἑαυτόν». Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις ἀλλάζουν ριζικὰ τὸ τοπίο, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος, μέχρι σήμερα εἶχε συνηθίσει νὰ ἐμπνέεται καὶ νὰ καθίσταται ἱκανὸς νὰ ἀντιλαμβάνεται ἓνα νυγμὸ περὶ τῆς ὑπερβατικότητος καὶ τῆς ριζικῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ τεχνολογία ἔχει αὐξήσει τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως τόσο πολὺ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτό του ὡς ἀπόλυτο κυρίαρχο καὶ δεσπότη τῆς φύσεως. Βεβαίως ἡ ἀνθρώπινη ἰσχὺς ἐπὶ τῆς φύσεως ἔχει αὐξηθεῖ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ταυτόχρονα ἔχει μειωθεῖ εἶναι ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀναγνώρισει ὅτι, πέραν τῆς δικῆς του, ὑπάρχει καὶ κάποια ἄλλη ἐξουσία ἐπὶ τῆς φύσεως.

Ἡ κυριαρχία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ κόσμου ἀποτελεῖ ἓνα θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποτελεῖ τὸ κυριότερο στοιχεῖο. Ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ὡς Δημιουργοῦ, καὶ κρατοῦντος τὸν κόσμον εἰς τὸ εἶναι, δὲν ἀναφέρεται στὴν οὐσία τῆς θείας ζωῆς. Ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ιδιότητα τὴν ὁποία ὁ Θεὸς ἐλευθέρως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀναγκαιότητος ἀνέλαβε καὶ ἄσκησε¹³. Ἡ πίστη αὐτὴ ἐν τούτοις ἀποτελεῖ θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ὑφίσταται ἔντονη πρόκληση —ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τὴν ἀμφισβήτηση— κατὰ τὴν παρούσα ἐποχὴ, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας.

Ἡ ροπὴ αὐτὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ μία στάση, τὴν ὁποίαν ἡ σημερινὴ ἐποχὴ ἔχει κάθε λόγον νὰ θεωρεῖ ὡς εὐλογη. Τὸ δόγμα τῆς κυριαρχίας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου παραμένει κεντρικὸ δόγμα τῆς θεολογίας καὶ δὲν συναντᾷ θεωρητικὴ ἀμφισβήτηση, τουλάχιστον σὲ μεγάλη κλίμακα. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς σήμερα εἶναι σαφές: ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα του σὲ σχέση μὲ τὴν φύση καταφεύγοντας ὄχι στὴν θεολογία, ἀλλὰ στὴν τεχνολογία. Ἐὰν σήμερα μία πόλη ἀντιμετωπίσει πρόβλημα ἀπὸ τὸν ἐντὸς αὐτῆς ὑπέρμετρο πολλαπλασιασμὸ τῶν τρωκτικῶν, εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν θὰ καταφύγει σὲ ἐξορκιστὲς αὐλητὲς ἢ σὲ προσευχές, ὅπως στὸν Μεσαίωνα. Μᾶλλον, θὰ καταφύγει στοὺς ἐπιστήμονες, ζητώντας τους νὰ ἐφεύρουν πιὸ ἀποτελεσματικὰ δηλητήρια ἐναντίον τῶν τρωκτικῶν. Εἰ-

13. P. TZAMALIKOS, *The Concept of Time in Origen*, Bern/Frankfurt/Paris/New York/Wien/London/Berlin, Peter Lang Verlag, 1991, Ch. 1.

ναι γεγονός ότι, όταν οί άνθρωποι ξεκινούν ένα ταξίδι, προσεύχονται να έχουν καλὸ ταξίδι, ὅπως ἐπίσης προσεύχονται νὰ ἀπαλλαγεῖ ὁ κόσμος ἀπὸ τὶς φυσικὲς καταστροφές (ὅπως οἱ πλημμύρες) καὶ τὴν πείνα. Ἐν τούτοις, γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους τῆς τεχνολογικῆς ἐποχῆς, τέτοιου εἴδους προσευχὲς συνιστοῦν περισσότερο ἐκδήλωση σεβασμοῦ πρὸς τὸν Θεό, παρὰ πραγματικὲς προσπάθειες ποὺ τείνουν στὴν ἀλλαγὴ τῶν φυσικῶν συνθηκῶν μέσα στὸν κόσμο. Τὸ ρητὸ «σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει» ἀποτελεῖ κτῆμα τῶν πάντων, ἀκόμη καὶ ἐκείνων ποὺ μὲ αὐτὸ ἐξαντλοῦν ὅλη τὴν γνώση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γραμματείας. Βεβαίως, κατὰ καιροὺς ἀπαντῶνται γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν πραγματικὲς ἀπόπειρες ἀντιμετώπισεως ἑνὸς φυσικοῦ προβλήματος μέσω ἐκκλήσεως πρὸς τὴν θεία δύναμη. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῶν διαφόρων θεραπευτῶν μέσω τῆς ἐπιστρατεύσεως τῆς πίστεως τοῦ ἀσθενοῦς. Ἐν τούτοις, ἡ δεσπόζουσα τάση τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων εἶναι ὅτι αὐτοὶ ἀναμένουν τὴν ἐπίλυση τῶν συναφῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ τεχνολογία. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς ἀναμένει τὶς λύσεις στὰ προβλήματα ὑγείας ἀπὸ τοὺς ἰατροὺς, τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν νοσοκομείων καὶ τὶς ἔρευνες γιὰ νέα φάρμακα στὰ ἐργαστήρια, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἀπὸ τοὺς θεραπευτὲς τῆς ἀνωτέρω μορφῆς.

Τὰ ἀνωτέρω ὀδηγοῦν σὲ ἓνα σημαντικὸ συμπέρασμα, σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὸ κριτήριον ποὺ καθοδηγεῖ τὴν ἀνωτέρω στάση: τὸ κρίσιμο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀποτελεσματικότητα, ἡ ἐπιτυχία κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς προβλήματος. Εἶναι προφανὲς ὅτι, προκειμένων πολλῶν τρόπων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς προβλήματος, οἱ ἄνθρωποι ἐπιλέγουν πάντοτε ἐκεῖνες τὶς λύσεις οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύονται πιὸ ἐπιτυχεῖς. Μέχρι σήμερα ἡ τεχνολογία εἶχε τεράστια ἐπιτυχία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐπινόηση λύσεων σὲ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς καθιστᾷ εὐλόγο τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι σήμερα ἐναποθέτουν στὴν τεχνολογία τὶς ἐλπίδες των γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τους σὲ σχέση μὲ τὴν φύση. Εἶχε κάποτε παρατηρηθεῖ ὅτι «ἡ οὐσία τῆς πίστεως δὲν συνίσταται στὴν ἀποδοχὴ δογμάτων, ἀλλὰ σὲ ἐμπιστοσύνη καὶ πεποίθηση»¹⁴. Στὴν σημερινὴ ἐποχὴ, οἱ ἄνθρωποι ἐμπιστεύονται τὴν τεχνολογία, ἡ δὲ ἐμπιστοσύνη αὐτὴ θεμελιώνεται στὶς καθημερινὲς ἐπιτεύξεις της. Βεβαίως δὲν πρόκειται γιὰ πανάκεια. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς παραμένει ὅτι τὰ προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν φύση ἔχουν εὖρει τὴν καλύτερη δυνατὴ λύση διὰ τῆς τεχνολογίας. Μπορεῖ ἡ τεχνολογία νὰ μὴν ἀσχολεῖται μὲ θεωρητικὰ ζητήματα, ὅπως τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἢ τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς πρώτης δημιουρ-

14. Ian BARBOUR, *Science and Secularity*, New York, Harper and Row, 1970, pp. 70 ff.

γικής αρχής αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Τὸ ἐπίτευγμα τῆς ὑποταγῆς μιᾶς ἀρχικῶς ἐχθρικής φύσεως δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ θεωρητικὸ ἐρώτημα. Συνιστᾷ τὴν δημιουργία μιᾶς πραγματικότητας, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἀπελευθερωμένος καὶ προστατευόμενος ἀπὸ τὶς ἀπειλές οἱ ὁποῖες περιέζωναν τὴν ἀρχέγονη ὑπαρξή του. Καὶ τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ προβλήματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἡ πίστη στὴν τεχνολογία (καὶ στὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο ποὺ ἡ ἐπιστήμη παρέχει σ' αὐτήν) ἔχει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὑποκαταστήσει τὴν πίστη σὲ ἓνα ζῶντα Θεό. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, τὸ 1969, ὁ πρόεδρος τῶν ΗΠΑ Richard Nixon, μετὰ τὴν ἐπιτυχή προσεδάφιση τοῦ ἀμερικανικοῦ διαστημοπλοίου στὴν σελήνη, εἶχε δηλώσει: «Αὕτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐβδομάδα στὴν ἱστορία ἀπὸ καταβολῆς κόσμου». Ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνο τὸ τεχνολογικὸ ἐπίτευγμα εἶχε μία σωτηριώδη σημασία μοναδική στὴν συνολὴ ἱστορία τοῦ κόσμου. Ἡ ἴδια οὐσιαστικῶς ἀντίληψη ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν ἄλλοτε Σοβιετικὴ Ἑνωση, ὅπου ὑπῆρχαν δημόσιες ἀργίες γιὰ νὰ ἐορταστοῦν οἱ ἐπέτειοι τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων, ὡς ἐὰν καὶ πάλι ἐπρόκειτο γιὰ γεγονότα ποὺ εἶχαν σωτηριολογικὴ σημασία. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δέ, εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ χρῆση τῆς γενετικῆς μηχανικῆς γιὰ ἐπέμβαση στὸν συνδυασμὸ τοῦ DNA ἐσήμανε «τὴν ὀγδοὴ ἡμέρα τῆς δημιουργίας».

Τί σημαίνουν ἄραγε ὅλα αὐτά; Ἐκεῖνο ποὺ σημαίνουν εἶναι τὸ πνευματικὸ καὶ πολιτιστικὸ στίγμα, τὴν φυσιογνωμία, μιᾶς ἐποχῆς — τῆς ἐποχῆς μας. Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει ὡς δεσπόζουσα τάση εἶναι ἡ ἔντονη ἐπιθυμία γιὰ ἐπιστημονικὸ *ἐλεγχό* καὶ κατευθυνόμενη τεχνολογικὴ *ἐφαρμογή*. Καὶ αὕτὴ ἡ τάση κυριαρχεῖ τόσο στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη, ὅσο καὶ στὴν γενικότερη πολιτιστικὴ δραστηριότητα, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμός. Καὶ τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι: κατὰ πόσον ἡ τεχνολογία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο, στὸ ὁποῖο ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν ἀνθρώπων κατευθύνεται μὲ τόση ἔνταση, ὥστε τελικῶς αὕτὴ ἡ πραγματικότητα νὰ ἀνάγεται σὲ ἀντικείμενο θρησκευτικῆς πίστεως, λατρείας καὶ προσδοκίας;

Ἐκ πρώτης ὄψεως, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία ἐμφανίζονται ὡς δυνάμεις εὐρισκόμενες σὲ εὐθεία ἀντιπαράθεση μὲ ἐκεῖνες τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἰδεολογίας¹⁵. Ἐν προκειμένῳ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα μία ἄποψη τοῦ P. Tillich. Κατ' αὐτόν, ὁ δραματικὸς χαρακτήρας τῆς παρούσας συγ-

15. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ *θεωρία* ἀναφερόμεθα σὲ πρόταση, ἢ σύστημα προτάσεων, οἱ ὁποῖες ἐκτίθενται στὴν δοκιμασία τοῦ χρόνου καὶ τῆς ζωῆς, ἀναμένοντας τὴν τελικὴ δικαίωσή των, μὴ δὲ ἀποκλείοντας καὶ τὴν ἀπόρριψή των. Ἀντίθετα, ἡ *ἰδεολογία* ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα προτάσεων, ἀποφάνσεων καὶ ἐπιταγῶν, στίς ὁποῖες ἡ ζωὴ πρέπει νὰ συμμορφωθεῖ καὶ νὰ ὑποταγεῖ.

κρούσεως τῶν παγκοσμίων θρησκειῶν προκύπτει ἀπὸ ἐπίθεση τῶν οἰονεὶ θρησκειῶν στὴν καθαυτὸ θρησκευτικὴ περιοχὴ, τόσο θεϊστικὴ ὅσο καὶ ἀθεϊστικὴ. Τὸ κυριότερο, καὶ πάντοτε ἀποτελεσματικό, ὄπλο γι' αὐτὴν τὴν ἐπίθεση εἶναι ἡ εἰσβολὴ ποὺ ὑφίστανται ὅλες οἱ θρησκευτικὲς ομάδες ἀπὸ τὴν τεχνολογία, μὲ τὰ διάφορα κύματα τεχνολογικῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ κυριότερο ἀποτέλεσμά της ἦταν καὶ εἶναι μία ἐκκοσμίκευση, ἡ ὁποία καταστρέφει τὶς παλαιᾶς παραδόσεις, τόσο τοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο καὶ τῆς θρησκείας¹⁶. Ὁ ἴδιος διατείνεται ἐπίσης ὅτι ὁ πραγματικὸς κίνδυνος ἀπὸ τὶς οἰονεὶ θρησκεῖες εἶναι ἡ «ἐκκοσμίκευση» καὶ ἡ «εἰδωλολατρεία», ἡ ὁποία συνιστᾷ «μία διαδικασία ποὺ τείνει σὲ μία κατάσταση ὅλο καὶ περισσότερο κενὴ ἢ ὑλιστικὴ, χωρὶς καμία ὑψιστὴ μέριμνα»¹⁷.

Ἄν αὕτὴ ἡ παρατήρηση ληφθεῖ κατὰ λέξη, σημαίνει ὅτι ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὶς οἰονεὶ θρησκεῖες συνίσταται στὸ ὅτι αὐτὲς καταστρέφουν τὴν θρησκεία, μὲ τὸ νὰ καταστρέφουν τὴν ὑψιστὴ μέριμνα. Βεβαίως αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ ὄνειρο πολλῶν ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς καὶ ἐπιστήμονες μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, ὅπως καὶ γιὰ φιλελεύθερους μεταρρυθμιστὲς καὶ σοσιαλιστὲς, οἱ ὁποῖοι ἐκληροδότησαν αὐτὴν τὴν διάσταση τοῦ φιλελευθέρου ἥθους: Ἡ ἐπιστήμη θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτοπίσει τὴν θρησκεία, ὅχι ἀπλῶς νὰ τὴν ἀντικαταστήσει. Ἡ τεχνολογία θὰ μπορούσε νὰ παράσχει τὴν ἐπιθυμητὴ ἀφθονία, ἡ ὁποία θὰ καθιστοῦσε περιττὴ τὴν προσδοκία ὅτι οἱ ἀνεκπλήρωτες ἐπιθυμίες θὰ ἐκπληρωθοῦν σὲ μετὰ θάνατον κόσμους. Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, τότε, μὲ βάση τὰ ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει ὡς οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς θρησκευτικότητος, ἡ ἀνάλυση θὰ ἔπρεπε νὰ σταματήσει ἐδῶ. Καὶ ἂν στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία ἀπεδίδετο τὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι καταστρέφουν τὴν ὑψιστὴ μέριμνα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τότε τὸ συμπέρασμα θὰ ἦταν ὅτι αὐτὲς δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἔχουν οἰονεὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Ἐν τούτοις τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι τόσο ἀπλό. Διότι τοῦτο ἀναδύεται μὲν ἀπὸ τὴν ἔκταση, ἡ ὁποία δίδεται στὴν τεχνοκρατούμενη σκέψη μέσα στὸ σύστημα ἀξιῶν ποὺ συνιστᾷ τὸν πολιτισμὸ — πλὴν, ἐν τέλει τοῦτο ἀνάγεται σὲ πρόβλημα ποιότητος καὶ συνολικῆς φυσιογνωμίας αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὅταν στὸ τεχνολογικὸ ἐπίτευγμα ἀποδίδεται μία κοσμοϊστορικῶν διαστάσεων σωτηριώδης σημασία, εἶναι φανερό ὅτι τὸ φαινόμενο τῆς τεχνολογίας θεωρεῖται κατὰ ἓνα τρόπο ριζικῶς καινοφανή. Καὶ τὸ ἐρώτημα ἀνάγεται στὸ οὐσιώδες καὶ τὸ ἔσχατον: τί ἀποτελεῖ τὸ τέλος; ποιό εἶναι τὸ τελικὸ αἶτιο, ὅπως θὰ ἔλεγε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης; Καὶ ἰδού, στὸ σημεῖο αὐτὸ

16. Paul TILLICH, *Christianity and the Encounter of the World Religions*, p. 12.

17. D. MACKENZIE BROWN, *op. cit.*, p. 5.

παρουσιάζεται ένα έντονο κενό: εγκαθίσταται μία αντίληψη ζωής, κατά την οποία όλο αυτό το άπεραντο σύμπλεγμα μηχανών, οργάνων και μεθόδων της τεχνολογικής κοινωνίας, αποκλείει κάθε αναφορά σε οποιοδήποτε τέλος του ανθρώπου. Ή ίδια ή επιστήμη και ή τεχνολογία έχουν ασφαλώς κάποιο τελικό αίτιο — το οποίο έχει περιγραφεί και από τους στοχαστές των νεωτέρων χρόνων — που άνωτέρω έχουμε μνημονεύσει. Το πρόβλημα όμως ανακύπτει από την στιγμή που ο τελικός σκοπός της τεχνολογίας παραμένει μη ικανοποιητικός, ως έκφραση της ύψιστης αξίας και ύψιστης μέριμνας για τον άνθρωπο.

Υπάρχει μία τάση να θεωρηθεί ότι ή τεχνολογική σκέψη είναι αυτάρκης. Ή, ότι μία αυτάρκης και ολοκληρωμένη σκέψη έχει άπαραιτήτως τεχνολογικό χαρακτήρα. Ένας άνθρωπος που διαστοχάζεται σε ένα τέτοιο πνευματικό κλίμα επιζητεί να αντιληφθεί την ύπαρξη, την καταγωγή και τον προορισμό όλων των πραγμάτων, όχι μόνο με την άναγωγή τους, αλλά και την *ύπαγωγή* τους, σε τεχνολογικά πρότυπα, σε τεχνολογικές μορφές και δομές σκέψεως — εν τέλει δε σε τεχνολογικές αξίες. Ή περαιτέρω συνέπεια αυτής της πνευματικής στάσεως είναι ότι ή τεχνολογία δεν θεωρείται πλέον ως εφαρμογή της επιστήμης. Αλλά, αντιστρόφως, ή ανάπτυξη της (Φυσικής κυρίως) επιστήμης πρέπει να κατευθύνεται από το πνεύμα και τις ανάγκες της τεχνολογίας. Αυτό, δηλαδή, που άνωτέρω ονομάσαμε ως δεσπόζουσα τάση και έντονη επιθυμία για επιστημονικό *έλεγχο* και κατευθυνόμενη τεχνολογική *εφαρμογή*. Αυτή ή τάση κυριαρχεί τόσο στην επιστημονική σκέψη, όσο και στην γενικότερη πολιτιστική δραστηριότητα, χωρίς να εξαιρείται και ο φιλοσοφικός στοχασμός. Τοῦτο σημαίνει, ότι την κύρια πολιτιστική κατεύθυνση δεν χαράσσει ή επιστήμη (ή όποία παρεμπιπτόντως συνεπικουρεί και τους σκοπούς της τεχνολογίας), αλλά ή τεχνολογία, ή όποία χρησιμοποιεί και την επιστήμη για τους ίδιούς της, αυτόνομους, σκοπούς. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με ένα νέο φαινόμενο, το οποίο — σε αντιδιαστολή προς την ίδια την τεχνολογία — θα ονομάσουμε *τεχνολογισμό*. Τον όρο δανειζόμεθα από τον P. Tillich, ο όποιος άλλωστε σχετικώς έχει κάνει μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση, υποστηρίζοντας ότι ο επιστημονισμός αποτελεί μία δαιμονοποίηση του ανθρωπισμού. Ο επιστημονισμός και ο τεχνολογισμός δεν είναι το ίδιο πράγμα με την επιστήμη και την τεχνολογία. Τα πρώτα συνιστούν μία διαστροφή των δευτέρων. Ο χαρακτήρας αυτής της διαστροφής συνίσταται στην άναγωγή μιᾶς διαστάσεως της ύπαρξεως σε ένα ήγεμονισμό, μία τυραννία, επί όλων των άλλων. Το άδιάφορο ιδεώδες της επιστήμης δεν μπορεί βεβαίως να καταστεί γενικό, και ή άφθονη παραγωγή άγαθών δεν μπορεί να ύποκαταστήσει το έρώτημα περί των έσχάτων νοημάτων και των έσχάτων σκοπών. Ή δια-

φορὰ μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ ἐπιστημονισμοῦ, μεταξὺ τεχνολογίας καὶ τεχνολογισμοῦ, δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν διαφορὰ σὲ τρόπο ἐκφράσεων τῶν ὄρων, ἀλλὰ εἶναι διαφορὰ οὐσιαστική. Εἶναι ἡ οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ δύο καταστάσεων. Στὴν πρώτη, ἓνα αὐτόνομο στοιχεῖο τοῦ ὅλου παραμένει σὲ κάποια σχέση με ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Στὴν ἄλλη, ἓνα στοιχεῖο τοῦ ὅλου ἀποκτᾷ ἐπικυριαρχία ἐπὶ ὅλων τῶν ἄλλων. Ἔτσι, ἄλλες περιοχές (ὅπως ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ πολιτική) χάνουν τὴν αὐτονομία των. Μποροῦν νὰ ὑπάρχουν στὴν περιοχὴ τοῦ ἐπιστητοῦ μόνο ὡς ἀντικείμενα γιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση καὶ τεχνολογικὴ ἐπεξεργασία. Ἔτσι, ἡ θρησκευτικὴ ἐκφανση τῶν ἐπὶ μέρους λειτουργιῶν στὴν οὐσία ἐκδηλώνεται ὡς δαιμονοποίηση. Μία δαιμονοποίηση, ἡ ὁποία «ἐπισυμβαίνει ὅταν ἐπὶ μέρους σύμβολα καὶ ιδέες καθίστανται εἰδῶλα καθ' ἑαυτές»¹⁸.

Ὁ τεχνολογισμός, ὡς δυναμικὴ ἡ ὁποία ἐνέχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα, ρυμουλκεῖ ὅλη τὴν πραγματικότητα μέσα στὸ πεδίο τοῦ δικοῦ του ἐπιστητοῦ, τῆς δικῆς του ἀντιλήψεως, τῶν δικῶν του ἀξιῶν καὶ συμβόλων. Ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα με ὅρους αὐτοῦ τοῦ πεδίου, ὅποτε ὅλες οἱ ἄλλες διαστάσεις τῆς πραγματικότητος ὑφίστανται ἀπομείωση καὶ βιασμό. Αὐτὴ ἡ ἀπομείωση ἀποτελεῖ τὸ πνευματικὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχρονης οἰονεὶ θρησκείας. Περαιτέρω δέ, τὰ προϊόντα τοῦ ἀποκτοῦν δικῆ των αὐτόνομη ζωὴ, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως εἶχε ἀναγάγει σὲ πρωταρχικὸ αἶτημα τὴν δημιουργία ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ κυριαρχοῦσα πραγματικότητα θὰ εἶναι ἡ ἐλευθερία. Τὸ ἱστορικὸ ἀποτέλεσμα ἐκείνων τῶν ἐμπνεύσεων ἀποδεικνύεται ἤδη ὅτι συνιστᾷ μία πραγματικότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἶναι μᾶλλον φυλακισμένος, καὶ καταδικασμένος νὰ ἀκολουθεῖ μία πορεία χωρὶς προσανατολισμό, πρὸς ἓνα μέλλον ὅπου τὸ μόνο ποὺ προβάλλει με σαφήνεια εἶναι κίνδυνοι καὶ ἀπειλὲς γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπόστασή του.

Ἡ κατάσταση θυμίζει ἐκείνη τῆς Βαβέλ¹⁹. Τὸ κοινὸ σημεῖο εἶναι ὅτι, σὲ μία τέτοια κατάσταση, οἱ ἄνθρωποι σπεύδουν νὰ πραγματοποιήσουν ὅ,τι νομίζουν ὅτι μποροῦν νὰ πραγματοποιήσουν. Ὁ ἄνθρωπος ἐλαύνεται ἀπὸ τὴν ἀλαζονικὴ πεποίθηση ὅτι τὸ προσωπικὸ του μεγαλεῖο εἶναι ἄπειρο, καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ ἀποτύπωσή του σὲ ὑλικά ἔργα, μέσω τῆς τεχνολογίας, μπορεῖ νὰ συνεχίζεται ἐπ' ἄπειρον. Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὑλικὴ εὐημερία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἀντιληπτὴ, καὶ ἐρμηνεύεται, ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν σωτηρία. Βεβαίως μία τέτοιας ποιότητος σωτηριολογία ἀπαν-

18. D. MACKENZIE BROWN, *loc. cit.*

19. Γένεσις, ΙΙ, 6.

τᾶται ἤδη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Bacon. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ σήμερα ἀνακύπτει μὲ μία ἄνευ προηγουμένου καθαρότητα εἶναι τὸ φαινόμενο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ καθίσταται σκλάβος τῶν ιδίων του τῶν προϊόντων. Ἀπέναντι στὴν δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος ἐγείρει μία δική του ἀντιδημιουργία. Ἴσως ἡ ἀποτίμηση τῆς κάθε μιᾶς, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτές, νὰ ἐπεδέχτο σχετικὰ κριτήρια. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀντικειμενικῶς δυνατόν, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ἀπειλεῖ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξή του, ἡ ἴδια δὲ ἀπειλεῖται ἀπὸ αὐτοκαταστροφή. Ἐν τούτοις, ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γῆ, οἱ ἄνθρωποι ἐπιλέγουν σταθερὰ τὴν γῆ. Ἴδου ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὴν τεχνολογία ἀποδίδεται ἕνας ρόλος αὐτόχρημα Μεσσιανικός.

Ἔτσι, στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ τεχνολογία εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὡς οἶονεὶ θρησκεία, ἀπαντοῦμε: εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὡς οἶονεὶ θρησκεία μόνο ὑπὸ τὴν μορφή τοῦ τεχνολογισμοῦ²⁰. Ἡ ὑψιστὴ μέριμνα, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν τεχνολογία εἶναι ἡ προοδευτικὴ ἀνάλυση καὶ ὁ μετασχηματισμὸς τῆς φύσεως, σὲ ἕνα πεδίο ποὺ θὰ ἔχει μετασχηματισθεῖ τεχνητῶς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὅπως ὑποστήριξε ὁ Hannah Arendt, ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἂν οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα καὶ ὄργανα, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν κάποιους στόχους. Ἀλλὰ ἡ γενίκευση τῆς ἐμπειρίας κατασκευῆς καὶ χρήσεως ὁργάνων, μὲ σκοπὸ τὴν ὠφέλεια καὶ τὴν διευκόλυνσή μας. Μία γενίκευση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ χρησιμότητα καὶ ἡ πρακτικότητα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποτελέσουν τὰ ὑψίστα κριτήρια γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων²¹. Καὶ ὅταν αὐτὸ ἀποτελεῖ πραγματικότητα, τότε ὄντως εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλεῖ κανεὶς γιὰ ὑπερβατικὴ ἰδεολογία μιᾶς οἶονεὶ θρησκείας.

Ὁ τεχνολογισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία δεσπόζουσα καὶ κυριαρχικὴ ἔμπνευση, ἀποτελεῖ αὐτόχρημα μία ἐνεργὸ διαδικασία, ἡ ὁποία καθορίζει τόσο τὴν φυσιογνωμία ὅσο καὶ τὴν πορεία τῆς κοινωνίας. Ἀσκεῖ ἰδιαίτερη ἑλξη σὲ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀνθρώπων λόγῳ τοῦ ὅτι παρέχει ἅπτες ὑλικὲς ἀνέσεις — γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ τὶς περαιτέρω ὑποσχέσεις του ἰδιαιτέρως πειστικές. Ἐπὶ πλέον, ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἀπτή φύση τῶν ὅσων παρέχει καθιστᾷ τὴν λειτουργία καὶ τὴν ὅποια χρησιμότητά του εὐκόλα κατα-

20. Ἀπετέλεσε ὄντως ἱστορικὸ παράδοξο καὶ εἰρωνία ὅτι οἱ Μαρξιστὲς υἱοθέτησαν ταυτόχρονα τόσο τὴν στάση ἐσχατολογικῆς προσδοκίας ποὺ ἀπαντᾶται στὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ Χριστιανισμό, ὅσο καὶ τὴν «ἀστική» στάση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐπιστήμη ἀναμένεται νὰ ἐκτοπίσει τὴν θρησκεία.

21. Hannah ARENDT, *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958, p. 157.

νοητή —πολύ περισσότερο κατανοητή από την ὅποια θεωρητική (καὶ οὐδό-
λως ἀπτή τουλάχιστον γιὰ τοὺς ἀμύητους) περιγραφή— γιὰ τὴν ἐπιρροή
τῆς ἐπιστήμης, ἢ τῆς ὅλης φιλοσοφικῆς παραδόσεως. Ὑπὸ τὴν ἔννοια
αὕτη, δὲν εἶναι ἀπροσδόκητο ὅτι ἡ ὅλη φυσιογνωμία τοῦ πολιτισμοῦ δια-
καθορίζεται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ τεχνολογισμοῦ, μὲ συνέπεια τὴν ἀνάδυση
αὐτοῦ ποὺ θὰ ὀνομάσουμε τεχνοκρατούμενο πολιτισμό. Ἡ φυσιογνωμία αὐ-
τοῦ τοῦ πολιτισμοῦ καθίσταται ἀντιληπτή, ἂν τὴν συγκρίνουμε μὲ τὴν ἀν-
τίστοιχη τοῦ Μεσαίωνα. Τότε δηλαδὴ ποὺ ἡ κάθε ἐκφανση τῆς ζωῆς —καὶ
ἐν τέλει τὸ σύνολο τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ—καθορίζονταν κατὰ
τρόπο ἀποφασιστικὸ ἀπὸ τὴν κρατοῦσα θρησκευτικότητα, ὅπως αὕτη τὴν
ἐξέφραζε τὸ ἱερατεῖο τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἡ θρησκευτικότητα αὕτη, μὲ
τὶς διαστρεβλώσεις καὶ τὶς προκαταλήψεις της, ἔθεσε τὴν σφραγίδα της
στὸ σύνολο τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ, καθορίζοντας ἔτσι καὶ τὴν
φυσιογνωμία του. Στὴν ἐποχὴ μας τὸ κυριαρχικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ συγκε-
κριμένη ἀντίληψη περὶ τεχνολογίας —αὕτη ποὺ ἀναλύσαμε ὡς τεχνολογι-
σμό—, ἡ ὁποία θέτει τὴν σφραγίδα της ἀποφασιστικὰ στὴν ἱστορικὴ ταυτό-
τητα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς παρούσας ἱστορικῆς ὥρας.

Γιατί ὁμως πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι αὐτὸ τὸ στοιχεῖο συνιστᾷ ἓνα πρό-
βλημα; Διότι, ἂν ἀναρωτηθεῖ κανεὶς περὶ τῆς ἐσωτερικῆς συνεπείας αὐτῆς
τῆς οἰονεὶ θρησκείας, θὰ ὀδηγηθεῖ σὲ ἀδιέξοδο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἶναι
δυνατὸν νὰ ἐκτοπισθεῖ ἡ ὑπάρχουσα (καὶ θεσμικῶς ἐκδηλούμενη) θρησκευ-
τικότητα τῶν ἀνθρώπων, μέσω τῶν ὑπαρχουσῶν θρησκειῶν. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ
ἐκτοπισμὸς λαμβάνει χώραν ὅχι διότι ἡ *τεχνολογία*, καθ' ἑαυτήν, διαθέτει
κάποια δύναμη ὁμοίας ὕψους καὶ τάξεως μὲ τὴν θρησκεία. Ἡ τεχνολογία
ἀπλῶς ἐπινοεῖ μεθόδους καὶ παράγει ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα προσφέρει στοὺς ἀν-
θρώπους, μέσω τοῦ ἐγκατεστημένου πλέγματος παραγωγικῶν καὶ κατανα-
λωτικῶν σχέσεων. Δὲν εἶναι ἡ τεχνολογία ἐκείνη ποὺ ἀντιστρατεύεται τὴν
θρησκεία καθ' ἑαυτήν. Ἐκεῖνο ποὺ λειτουργεῖ ἐναντίον τῆς θρησκείας —
ὅχι γιὰ νὰ καταργήσῃ τὴν θρησκευτικότητα, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ τὴν ὑπο-
καταστήσῃ— εἶναι ἓνα πνεῦμα *τεχνολογισμοῦ*, γιὰ τὸ ὁποῖο οὐσιαστικῶς ἡ
τεχνολογία δὲν φέρει οὐδεμίαν εὐθύνη.

Καὶ ἡ μὲν Χριστιανικὴ θρησκεία διαθέτει μία συνέπεια. Συνέπεια ἀφ' ἑ-
νὸς ἐσωτερικῆ, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι διαθέτει ἓνα σύστημα δογμάτων ποὺ
περιγράφουν μία κοσμολογία, μία ἀνθρωπολογία, μία θεολογία, μία σωτη-
ρολογία, μία θεοδικία, μία ἐσχατολογία. Ἀφ' ἐτέρου δέ, συνέπεια ἐξωτε-
ρική, ἡ ὁποία συνίσταται σὲ μία ἀρμονικὴ θέσις τῆς θρησκείας μὲ τὶς ὑπό-
λοιπες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκείας αὐτῆς ὅχι
μόνο δὲν ἔβλαψε, ἀλλὰ ἀντίθετα ὠφέλησε τὰ μέγιστα τὴν ἀνθρωπότητα ἐπὶ
δύο χιλιετίες. Εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθεῖ τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν τεχνολογισμό;

Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατον. Ἐὰν ἀναζητήσῃ κανεὶς αὐτὸ ποὺ ἀνωτέρω ὀνομάσαμε ἐξωτερικὴ συνέπεια, ἀπλῶς θὰ διαπιστώσῃ τὴν ἀπουσία της. Ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τοῦ πνεύματος τοῦ τεχνολογισμοῦ ἐμφανίζει ἤδη ἐσωτερικὲς ἐντάσεις καὶ συναντᾷ τὴν ἀντίσταση ἐξωτερικῶν παραγόντων. Συναντᾷ, λόγου χάρι, τὴν ἐξάντληση τῶν φυσικῶν πηγῶν ἐνεργείας καὶ πρώτων ὑλῶν. Συναντᾷ τὴν μὴ ἀντιστρεπτὴ ρύπανση καὶ μόλυνση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος (γῆς, ἀέρα καὶ θαλασσίων καὶ ποταμίων ὑδάτων). Συναντᾷ τὶς συνέπειες τῆς πυρηνικῆς τεχνολογίας καὶ τὸ φάσμα τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Συναντᾷ τὶς τερατώδεις προοπτικὲς ποὺ ἐπαπειλοῦνται ἀπὸ τὶς «ἐπιτεύξεις» τῆς γενετικῆς μηχανικῆς καὶ τῶν ἐπεμβάσεων στὸν κώδικα τοῦ DNA. Ἀναπτύσσει τὴν τεχνολογία τῶν ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν, καὶ δημιουργεῖ ἀνθρώπους ἀλλοτριωμένους, ἀπομονωμένους, οἱ ὅποιοι αἰσθάνονται παγωνιὰ καὶ μοναξιά. Ἀνθρώπους τῶν ὁποίων οἱ δυνατότητες τῆς τεχνολογίας τῶν ὑπολογιστῶν καταργοῦν τὴν προσωπικὴ ζωὴ, κάθε ἔννοια ἐσωτερικῆς ζωῆς καὶ κάθε ἔννοια ιδιωτικότητος. Ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἡ μοναδικότητα τοῦ προσώπου ἐξαίρεται μὲ τὰ λόγια, καὶ κατασυντρίβεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ποὺ δημιουργεῖ αὐτὴ ἡ οἶονεῖ θρησκεία. Ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἡ ἀτομικότητα καὶ ἡ προσωπικὴ εὐθύνη ἀφανίζεται μέσα σὲ ἓνα πλέγμα ἀπρόσωπων καὶ ἀδυσώπητων σχέσεων, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν κανένα τέλος, κανένα τελικὸ αἶτιο — γεγονὸς ποὺ συνιστᾷ τὴν οὐσία τοῦ μηδενισμοῦ. Ἀκόμη καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νόημα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ὁ ἄνθρωπος πασχίζει νὰ τὸ δώσει ὁ ἴδιος. Δὲν ὑπάρχει θέση γιὰ θεία ἀποκάλυψη, καὶ τίποτε δὲν ἀφήνει χῶρο γιὰ νὰ ἀπονεμηθεῖ ἓνα συνολικὸ νόημα στὴν Ἱστορία ἀπὸ ἓνα γεγονός, ὅπως ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ πλέον, στὰ πλαίσια τῶν ἀξιῶν τοῦ τεχνολογισμοῦ, τίποτε δὲν δίδεται δωρεάν. Ἡ κατάσταση εἶναι ἀδυσώπητη καὶ ἀνάλγητη. Στὸν Χριστιανισμό (καὶ κατ' ἐξοχὴν στὴν Ὁρθοδοξία) ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἄξιος νὰ λάβῃ — καὶ παραδόξως τὸ λαμβάνει ἀπὸ τὸν Θεό. Στὸν τεχνολογισμό δὲν ὑπάρχει καμία χάρις, ἡ ὁποία στὴν περίπτωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὰ τῆς «μωρίας τοῦ κηρύγματος»²² φθάνει νὰ προσφέρει ὡς δῶρο ἀκόμη καὶ τὴν βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

Στοὺς στοχαστὲς τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπαντοῦν συχνὰ ἐκφράσεις γιὰ τὸν ἀγῶνα μιᾶς ἀνθρωπότητος ποὺ ὑποφέρει καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποσπάσῃ μιὰ καλὴ καὶ ἀνεκτὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἀνάλγητη φύση. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένη κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα, καθὼς οἱ τεχνολογικὲς πρόοδοι ἔδειχναν τὴν σημαντικὴ διαφορὰ ποὺ ἐπετύγχαναν στὸ ἐπίπεδο

22. *Πρὸς Κορινθίους Α'*, 1, 21.

ζωής. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν εἶχαν προβλέψει οὔτε οἱ οὐτοπίες τῆς Ἀναγεννήσεως οὔτε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἦταν τὰ ἀμφιλεγόμενα ἀποτελέσματα τῆς τεχνολογικῆς προόδου. Ἡ Οὐτοπία ὑποτίθεται ὅτι ἦταν τὸ μέρος ὅπου τὰ τεχνικὰ προβλήματα εἶχαν ἀναλυθεῖ καλὰ καὶ εἶχαν ἀντιμετωπισθεῖ μὲ καλῶς ἐπεξεργασμένες τεχνολογικὲς λύσεις. Δὲν ἦταν ἓνα μέρος ὅπου οἱ τεχνολογικὲς λύσεις θὰ ἐπέτειναν τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία καὶ τὴν ἀπειλὴ κατὰ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς — ὅπως εἶναι ἡ πραγματικότητα ποὺ ἀναδύεται σήμερα σὲ τεχνολογικῶς προηγμένες κοινωνίες. Ἡ διεύρυνση τῆς ἀνθρώπινης δυνατότητος γιὰ κάθε εἶδους δραστηριότητα, καθὼς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ κατανόηση, ἔχουν συμβάλει τόσο στὴν βελτίωση ὅσο καὶ στὴν ἐπιδείνωση τῶν πραγμάτων στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ἡ τεχνολογικὴ ὀργάνωση ὑπηρετοῦν καὶ τὴν ἄλογη θέληση γιὰ δύναμη καὶ δομὲς ποὺ προκαλοῦν καταστροφὴ, τόσο εὐκόλα, ὅσο εὐκόλα ὑπηρετοῦν δυνάμεις ἀγαθοποιούσας καὶ δημιουργικὲς.

Δικαιοῦται ὅμως κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ, τί εἶδους θρησκεία εἶναι αὕτη, ἡ ὁποία δημιουργεῖ τέτοια φαινόμενα. Καὶ μάλιστα, ὅταν αὐτὰ τὰ φαινόμενα δὲν εἶναι *ἀκόμη* ὅ,τι χειρότερο θὰ μοροῦσε νὰ συμβεῖ. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα — ἔστω καὶ μὲ τὴν σημερινὴ ἐνάτασή των — συνιστοῦν ἀπλῶς τὶς τάσεις, οἱ ὁποῖες προδιαγράφουν τὴν τελικὴ κατεύθυνση τῆς τροχιάς τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν οἶονεὶ θρησκεία τοῦ τεχνολογισμοῦ. Γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι, ὅσο ἡ ὑπάρχουσα διαδικασία καὶ φορὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἐξελίσσεται, τόσο τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἔκγονα αὐτῆς τῆς οἶονεὶ θρησκείας θὰ γίνονται περισσότερο καταθλιπτικῶς ἔντονα. Ἔτσι ἡ σωτηριολογία τοῦ τεχνολογισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀποτυχία τῆς τεχνολογικῆς ἀποτελεσματικότητος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνθρώπινη πραγματικότητα. Τὰ προβλήματα ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἰσχυρίζονται ὅτι μπορεῖ μὲν ἡ τεχνολογία νὰ δημιουργεῖ προβλήματα, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ποὺ θὰ τὰ λύσει. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ μία *πίστις*, ἡ ὁποία δὲν ἔχει μετατραπεῖ ἀκόμη σὲ πραγματικότητα. Ἔτσι, μπροστὰ στὰ ὑπαρκτὰ προβλήματα, ἐπιστρατεύεται μία τεχνολογικοῦ τύπου σωτηριολογία, ὅτι κάποτε, στὸ μέλλον, ἡ τεχνολογία θὰ λύσει ὅλα τὰ προβλήματα, καὶ θὰ σώσει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὰ δεινὰ ποὺ ὀφείλονται στὴν ἴδια τὴν τεχνολογία. Εἶναι προφανὲς ὅτι, καὶ ἐδῶ, ἡ τεχνοκρατούμενη πίστις δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τὴν ἀπάντηση. Καὶ ἐδῶ χρειάζεται μία ὑπέρβαση τῆς πίστεως τοῦ τεχνολογισμοῦ.

Τὸ ἀδιέξοδο αὐτὸ τοῦ τεχνολογισμοῦ ἀνακύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, στὸ πλαίσιο αὐτό, τὸ κάθε τι ἀπομειώνεται καὶ θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς τμῆμα ἑνὸς εὐρύτερου τεχνολογικοῦ συστήματος. Ἀπορρίπτεται κάθε ἔννοια πραγματικότητος ἡ ὁποία ἔχει ἓνα ἐγγενὲς σκοπὸ καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ὅλον μὲ

οὐσιώδη λόγο ὑπάρξεως καὶ νοηματισμένη ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Ἡ πραγματικότητα ἀπομειώνεται σὲ ἓνα «σύστημα». Στοιχεῖο, ἐν τούτοις, τὸ ὁποῖο ἀντὶ νὰ ἀπομυθοποιεῖ, δημιουργεῖ μία δική του μυθολογία. Ὑποστηρίζεται ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ κόσμος ἦλθε στὴν ὕπαρξιν μέσω μιᾶς διαδικασίας «χωρὶς νόημα». Γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς αὐτὴ τὴν διαδικασία, πρέπει νὰ ἀποσυνθέσει, μέσω μιᾶς ἀναλύσεως, ὅλα τὰ πράγματα στὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ ἀποτελοῦν, νὰ τὰ συλλάβει μέσω μιᾶς ἀντιλήψεως τοῦ πῶς συντίθενται μεταξύ των, καὶ νὰ τὰ σχηματίσει μέσω μιᾶς νέας διαδικασίας. Δὲν ὑπάρχει «ὄλον» —πολὺ λιγότερο, δὲν ὑπάρχει κάποιο νοηματισμένο ἢ ἠθικὸ ὄλον— πρὸς τὸ ὁποῖο τὰ μέρη σχετίζονται. Ἐτσι ἀναδύεται ὁ νέος μύθος τοῦ ἐπιστημονισμοῦ στὴν πιὸ προφανὴ καὶ ἐναργὴ μορφή του, καὶ ἔτσι ἀνακύπτει ἡ τάση τῆς οἰονεὶ θρησκείας νὰ δημιουργήσῃ μία μυθολογία. Ἀλλά, ὅπως ὑποστηρίζεται, ἐὰν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς σύγχρονης Φυσικῆς ἀναγάγουν ὅλη τὴν πραγματικότητα σὲ μηχανικὴ κίνηση μικροτέρων σωματιδίων ὕλης, ἀρνούμενοι τὴν πραγματικὴ ποιότητα τῆς ζωῆς καὶ τῆς διάνοιας, αὐτοὶ ἐκφράζουν μία πίστη, τόσο ἀντικειμενικὰ ὅσο καὶ ὑποκειμενικά. Ὑποκειμενικά, ἡ ἐπιστήμη ἀποτελεῖ τὴν ὕψιστη μέριμνά των, καὶ εἶναι ἔτοιμοι νὰ θυσιάσουν κάθε τί, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ζωῆς των, γιὰ αὐτὸν τὸν ὕψιστο σκοπὸ. Ἀντικειμενικά, δημιουργοῦν ἓνα τερατῶδες σύμβολο αὐτῆς τῆς μέριμνας, δηλαδὴ ἓνα σύμπαν στὸ ὁποῖο κάθε τί, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἰδικοῦ των ἐπιστημονικοῦ πάθους, ἀπορροφᾶται ἀπὸ ἓνα χωρὶς νόημα μηχανισμό²³. Ἀλλά ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ γίνεται δεκτὴ ἡ ὕπαρξις κάποιου ὄλου, τὰ πράγματα δὲν εἶναι καλύτερα. Ὁ φιλελευθερισμός, λόγου χάρι, δέχεται τὴν ὕπαρξιν κάποιου ὄλου, τὸ ὁποῖο συνοψίζεται μὲ τὴν ἔκφραση «κοινωνία τῆς ἀγορᾶς». Ἀλλά ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ ὄλου βασίζεται στὴν πίστη ὅτι κάποια μεταφυσικοῦ τύπου ἁρμονία θὰ κάνει ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους ἐνέργειες, στὰ πλαίσια τῆς ἀγορᾶς, νὰ λειτουργοῦν γιὰ τὸ γενικὸ καλόν.

Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι ὁ τεχνολογισμὸς (μὲ ὑπόβαθρον συχνὰ τὸν ἐπιστημονισμό) ἐπιζητεῖ τὴν συσχέτισή του μὲ ἀνώτερες μορφές, ἔτσι ὥστε νὰ διαθέτῃ εὐγενέστερη καὶ κάπως διαρκέστερη βάση. Γίνεται ἐπὶ κλήση στὴν ἔντονη ἐπιθυμία γιὰ ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ αὐταρχικὰ δεσμά, στὸ πάθος γιὰ ἐλευθερία, γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα, γιὰ ἀγώνα γιὰ μία πιὸ ἀνεπτυγμένη ἀνθρωπότητα, γιὰ ἐλπίδα γιὰ βαθμιαῖο μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας πρὸς μία θετικὴ κατεύθυνση. Μία τέτοια στάσις ἀσφαλῶς ἀφήνει περιθώρια γιὰ κάποια ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα νὰ ὑπερβαίνουν ἐκεῖνα τῆς τελειοποιήσεως

23. Paul TILLICH, *The Dynamics of Faith*, New York, Harper and Row, 1957, p. 82.

τῶν τεχνολογικῶν μέσων. Ἐτσι, ἡ γνώση καὶ ἡ τεχνολογικὴ τελειοποίηση ὑποστηρίζεται ὅτι τείνει στὴν ἀπελευθέρωση, ἢ στὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνθρωπότητας, ἢ στὴν πραγμάτωση τῆς δικαιοσύνης. Ἡ γνώση, δηλαδή, δὲν συνδέεται ἀπλῶς μὲ τὴν τελειοποίηση τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας ὡς αὐτοσκοπῶν.

Ἀλλὰ αὕτὴ ἡ τάση δὲν σημαίνει ὅτι ὁ διάλογος μὲ τὴν οἶονεὶ θρησκεία τοῦ τεχνολογισμοῦ εἶναι εὐκόλος. Ἀντίθετα, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος. Διότι ἀκριβῶς ἡ θρησκευτικὴ ὑφὴ τοῦ φαινομένου τοῦ τεχνολογισμοῦ ἀποκλείει κάθε «ἔλλογο διάλογο» μὲ τὸ φαινόμενο αὐτό²⁴. Διότι τὰ φαινόμενα αὐτῆς τῆς ὑφῆς θεωροῦνται περίπου ὡς ταμπού, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσεγγίσει κανεὶς μὲ κριτικὴ διάθεση, ἀκριβῶς διότι δὲν εἶναι εὐκόλα ἀποδεκτὴ ἡ κριτικὴ σὲ ἐκεῖνες τὶς πραγματικότητες, οἱ ὁποῖες ἔχουν καθιερωθεῖ ὡς τὰ ὑψίστα κριτήρια τῆς ζωῆς. Ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως —ἀκόμη καὶ τῆς Ἑλλάδος— δείχνει ὅτι εἶναι ὅλο καὶ περισσότερο δύσκολο νὰ σταθοῦν αὐτόνομα ἐκεῖνα τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνολογικῶν ἐφαρμογῶν. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν αὐτό, ἄλλοτε προβάλλουν τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ἐπιστημονικῆς τῶν λογικῆς, καὶ ἄλλοτε —ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ συχνό— προσπαθοῦν νὰ νομιμοποιοῦν τὴν ὑπαρξή των στὴν βάση μιᾶς σχέσεώς των μὲ τὶς «ἀποδεκτὲς» ἐπιστῆμες. Θὰ μπορούσε ὄντως νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἡ ἀνωτάτη ἐκπαίδευση στὸ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα δὲν εἶναι λιγότερο θρησκευτικῶς προσανατολισμένη ἀπὸ ὅσο ἦταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα. Ἀπλῶς τὸ γνωστικὸ «ἀντικείμενο σεβασμοῦ» ἔχει ἀλλάξει: ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό ἔχει στραφεῖ στὸν τεχνολογικὸ πραγματισμό, στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ τὰ θρησκευτικῆς ὑφῆς τέκνα του, ὁ ἐπιστημονισμὸς καὶ ὁ τεχνολογισμός.

Αὕτὴ ἡ ἀδυναμία ἐλλόγου διαλόγου τῶν ἀνωτέρω φαινομένων μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καταδεικνύεται ἀπὸ ἓνα ἐπὶ πλεόν στοιχεῖο: ὅποτε αὐτὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸν ἑαυτό τους —ὅπως σὲ θέματα ἐπιστημονικῆς αὐτονομίας, ἐκπαιδευτικῆς ἐλευθερίας, κοινωνικῆς ἰσότητος, ἢ πολιτικῶν δικαιωμάτων—, ἐπέδειξαν πάλι τὸν θρησκευτικὸ χαρακτήρα των. Ἐπρόκειται γιὰ ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ πίστη καὶ πίστη. Καὶ ἡ θρησκευτικὴ τῶν πίστη μπορούσε νὰ καταστεῖ ριζοσπαστικὴ σὲ βαθμὸ ποὺ ὑπονόμευε ἀκόμη καὶ τὶς ἴδιες τῆς τίς ρίζες, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σὲ ἓνα ἐπιστημονισμό ὁ ὁποῖος ἀποστερεῖ ὅλες τὶς μὴ ἐπιστημονικὲς δημιουργικὲς δραστηριότητες, ὅπως ἡ τέχνη καὶ ἡ θρησκεία, ἀπὸ τὴν αὐτονομία

24. D. MACKENZIE BROWN, *op. cit.*, p. 23.

τους²⁵. Καί μπορεί τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ νὰ διεκδικεῖ τὸν ρόλο ὡς μόνου ἐκφραστῆ τῆς ἀλήθειας (ὡς ἐπιστήμη), ἢ ὡς ἔλλογη δραστηριότητα (ὡς τεχνολογική καὶ οἰκονομική ἀποτελεσματικότητα). Ἀλλὰ στὴν σημερινή κοινωνία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τέκνο ἐκείνης τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας, ἥδη καθίστανται ἀπτές οἱ καινοφανεῖς ἱστορικὲς πραγματικότητες: μέσα στὴν κοινωνία αὐτὴ ὑπονομεύεται κάθε ἀξία ἡ ὁποία δὲν ἔχει ὀργανικὴ χρησιμότητα μέσα στὸ ὅλο σύστημα. Ὅ,τι θεωρεῖται ὡς ἀξία, ἀνάγεται στὴν θέση αὐτὴ μόνο διότι ἔχει κάποιο πρακτικὸ ἀντίκρουσμα μέσα στὴν ὅλη λειτουργία τοῦ θεσμικοῦ οἰκοδομήματος. Καὶ ὄχι μόνο αὐτό. Ἄν τὸ σύστημα θεωρεῖ κάτι ὡς «ἄχρηστο», ἰσχυρίζεται ὅτι τοῦτο εἶναι ὄντως ἄχρηστο, ὅτι δὲν ἔχει καμία ἀξία καθ' ἑαυτό. Τὸ τί παρέχει τὸ πνευματικὸ κουράγιο γιὰ μία τέτοια —αὐτόχρημα ὄντολογικοῦ τύπου— ἀπόφανση εἶναι προφανές: εἶναι ἡ θρησκευτικὴ πεποίθηση σὲ κάποια ὑποτιθέμενη ἐπιστημονικὴ «ἀντικειμενικότητα», ἡ ὁποία διαποτίζει καὶ στηρίζει τὴν ἀλαζονεία τοῦ τεχνοκρατισμοῦ. Ἀξίες, οἱ ὁποῖες ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρήθησαν ὡς αὐτοσκοποί, ἥδη ὑπονομεύονται μέσω μιᾶς σχεδὸν τυφλῆς συσχετίσεως τῶν μὲ τὴν «λογικὴ» (ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ προβολή), ἢ ἀπομειώνονται ἀναγόμενες σὲ ἄλλα πιὸ «βασικά» φαινόμενα (ἡ ἠθικὴ ἀποτελεῖ ζήτημα προσωπικῆς ἐπιλογῆς), ἢ μέσω μιᾶς ὑπαγωγῆς τῶν σὲ σχετικότητα, σύμφωνα μὲ μιὰ «φωτισμένη» ἀντίληψη (ἡ ἀλήθεια ὡς παράγωγο τοῦ πολιτισμοῦ). Σὲ μιὰ «φιλελεύθερη» ἀντίληψη τίθεται εὐθέως τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς αὐθεντίας, καὶ μέσω αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος ἀμφισβητεῖται ἡ παραδοσιακὴ ἠθικὴ. Ποιὸς καθορίζει τὶ εἶναι δικαιοσύνη; Στὰ πλαίσια τῆς τεχνοκρατούμενης κοινωνίας, ἡ ἀπάντηση παραπέμπει στὶς δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς. Ἀλλὰ, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τεθοῦν εἶναι: ποιὸς καθορίζει ἂν στὶς δυνάμεις τῆς ἀγορᾶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπεται νὰ καταστρέφει τὸ στρώμα τοῦ ὄζοντος, καθιστώντας τὸν πλανήτη ἀνίκανο νὰ διαθέτει ἀνθρώπινη ζωή; Στὰ πλαίσια τοῦ τεχνολογισμοῦ, ἓνα τέτοιο ἐρώτημα θὰ ἔμενε κατ' ἀνάγκην ἀναπάντητο: διότι δὲν ὑπάρχει τίποτε στὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναχθεῖ προκειμένου νὰ παράσχει ἀπαντήσεις σὲ τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα.

Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀνεπάρκεια αὐτῆς τῆς θρησκευτικῆς δυνάμεως — τὴν ἀνεπάρκειά της νὰ διερμηνεύσει καὶ νὰ καθοδηγήσει τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, στὸ σύνολό της, μέχρι τὶς ἔσχατες προοπτικὲς της. Ἀντίθετα, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον κάθε οὐσιώδη προοπτικὴ ὁλοκληρώσεως καὶ ἔσχατης δικαιοσύνης τῆς ὑπάρξεώς των. Ἄν ὁ

25. Paul TILlich, *Christianity and the Encounter of the World Religions*, pp. 10-11.

κόσμος δὲν ἔχει νόημα, γιατί ἄραγε πρέπει ἡ τεχνολογία νὰ τὸν καλυτερεύσει; Ποιὸς εἶναι ὁ ἔσχατος λόγος πρὸς τοῦτο; Μπροστὰ στὴν ἀδυναμία ἀπαντήσεως σὲ τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα, ἐκεῖνο ποὺ κλονίζεται ἐκ βάθρων δὲν εἶναι βεβαίως ἡ ὕπαρξη τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἡ *raison d'être* τῆς ἰδίας τῆς τεχνολογίας.

Τὸ λάθος, ἡ παρεξήγηση, σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ δαιμονοποίηση τῆς τεχνολογίας, ποὺ καλεῖται τεχνολογισμός, εὐρίσκεται στὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο. Ἐκεῖνο ποὺ λησμονεῖται εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς δημιουργίας. Κι ἂν ὁ ἴδιος κατασκεύασε ἓνα θρόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του, τοῦτο δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ γίνεῖ ὁ ἴδιος βασιλιάς ὅλης τῆς δημιουργίας. Δὲν εἶναι αὐτόνομος καὶ δὲν ἀποτελεῖ αὐτὸς τὸ «μέτρον πάντων χρημάτων», πολὺ λιγότερο μέτρον γιὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ μία *ἐξαρτημένη* πραγματικότητα, ἀποτελεῖ ὕπαρξη «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ, ἐτερόνομη ὕπαρξη, ἡ ὁποία διαθέτει λόγον καὶ πνεῦμα κατ' ἀπονομήν, ὑπὸ προθεσίαν, καὶ γιὰ ἓνα ἐξόχως σοβαρὸ σκοπὸ. Σ' αὐτὴ τὴν τραγικὴ παρανόηση, στὴν ἀγνόηση αὐτοῦ τοῦ θεμελιώδους ὄντολογικοῦ δεδομένου, ὀφείλεται ἡ τροχιά τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς πορείας. Διότι, ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ ἀγνόηση, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἀνεγνώριζε τὴν συνακόλουθη εὐθύνη του πρὸς τὸν ἑαυτό του, πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πρὸς τὸν κόσμο — καὶ δὲν θὰ κυριαρχοῦσε μία ἄκρατη καὶ ἄνευ νοήματος καὶ σκοποῦ ἀνθρωποκεντρικὴ ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας. Καὶ ἂν ἡ ὄντολογία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶχε διαστραφεῖ, τότε θὰ ἐγίνετο ἀμέσως κατανοητὸ ὅτι ἡ τεχνολογικὴ ἀνάπτυξη ὀφείλει νὰ ὑπηρετεῖ καὶ ὄχι νὰ ὑπηρετεῖται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα δέ, θὰ ἐγίνετο ἀντιληπτὸ ὅτι ὄχι μόνο ἡ τεχνολογία, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλη ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει τὸ νόημα ὑπάρξεως τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ νόημα αὐτὸ ἔχει ὑπερβατικὴ προέλευση καὶ ἡ πορεία του εἶναι ἀδύνατον νὰ ὀλοκληρωθεῖ μόνο μὲ τὶς ἐσωτερικὲς δημιουργημένες δυνάμεις αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ χωρὶς τὴν ἐνεργητικὴ βοήθεια καὶ ἐπίκληση τοῦ ἐπέκεινα.

Τοῦτο δὲν συμβαίνει πρὸς τὸ παρόν, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἀδιέξοδα προβάλλουν ἀπειλητικά. Καὶ τὸ δεινὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν σήμερα ἡ περαιτέρω πορεία αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν σημερινὴ τροχιά του εἶναι δυνατὴ χωρὶς ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνεῖ ἀπάνθρωπος καὶ χωρὶς νὰ καταστραφεῖ ἡ φύση. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν ἐπιδέχεται ἀπάντηση αὐτὴ τὴ στιγμὴ. Τὸ μέλλον παραμένει ἀνοιχτὸ καὶ ἄδηλο. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ κατὰ τὴν Χριστιανικὴ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας, τὸ μέλλον ἐπίσης παραμένει ἄδηλο. Ἀλλὰ ἐκεῖ ἡ πορεία λαμβάνει χώραν σὲ ἓνα χωροχρόνο, ὁ ὁποῖος διακαθορίζεται, ἔχει ἤδη διακαθορισθεῖ ἅπαξ καὶ διὰ παντός, ἀπὸ ἓνα κοσμοϊστορικὸ γεγονός: τὴν ἐνσάρκωση καὶ ἀναστάση τοῦ Χριστοῦ μέσα στὴν Ἱστορία. Ἐνα γεγο-

νός τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ ἓνα πρόσωπο (τοῦ Ἰησοῦ), ἀλλὰ ἡ ὑπόσχεση ἔχει δοθεῖ μὲ μία Νέα Διαθήκη: ἐκεῖνο ποὺ συνέβη στὸ ἓνα πρόσωπο, στὸ τέλος τῆς Ἱστορίας θὰ συμβεῖ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους — πλὴν ὅχι τοὺς ἐπαναπαυόμενους στὴν αὐταπάτη τῆς τεχνολογικῆς αὐτοδυναμίας — ἀλλὰ σὲ ἐκείνους πού, ἀντιλαμβανόμενοι τὴν ἀτέλεια τους, θὰ ζητήσουν τὴν πρὸς τοῦτο βοήθεια.

Ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ διαπράττει ὁ τεχνολογισμὸς εἶναι ἡ τύφλωση τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν του δυνατοτήτων καὶ προοπτικῶν. Εἶναι ἡ ἀναγωγή τῶν ἀπτῶν δεδομένων του σὲ ἀπόλυτο, τὸ ὁποῖο ἐν τέλει περιβάλλει τὴν ἀλουργίδα τοῦ θεολογικοῦ ἀπολύτου. Εἶναι ἐν τέλει ἡ ἄρνηση κάθε μεταισθητοῦ νοήματος καὶ κάθε μεταϊστορικῆς προοπτικῆς. Καὶ τοῦτο καθιστᾷ τὴν ἴδια τὴν τεχνολογία κεντρικὸ στοιχεῖο σὲ μυθολογικοὺς συνειρμούς — εἴτε κανεῖς εὐρίσκεται στὴν Ἀθήνα, εἴτε στὴν Ἱερουσαλήμ: Στὸ βασίλειο τῆς πρώτης, ἡ τεχνολογία θυμίζει τὰ φτερά του Ἴκαρου. Στοὺς λόφους τῆς δεύτερης, ἡ τεχνολογία τείνει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ὄφιν τῆς Γενέσεως.

Ἐὰν ὁ τεχνολογισμὸς ἐρμηνευθεῖ ὡς θρησκευτικῆς ὑφῆς δύναμη, ὡς οἰονεὶ θρησκεία, ἀποκαλύπτει τὸν αὐθεντικὸ του χαρακτήρα. Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει εἶναι ἡ ἀπαίτηση νὰ ἀναχθεῖ, ἀπὸ χρήσιμο τμῆμα τοῦ ὑπάρχειν, σὲ δυναστευτικὴ δύναμη ἐπὶ τοῦ ὅλου. Ὡς δύναμη, ἡ ὁποία ἀπορροφᾷ κάθε ἔσχατο νόημα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον ἐπαπειλώνοντας ἓνα πλήρη μηδενισμό καὶ παντελὴ στέρηση κάθε νοήματος ἀπὸ ὁτιδήποτε. Γι' αὐτὸ καί, κατὰ τὸν ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ πίστη καὶ πίστη, ἡ διεστραμμένη ἐκφανση τῆς τεχνολογίας, ποὺ ὀνομάσαμε τεχνολογισμό, πρέπει νὰ συναντήσῃ ἀντίσταση. Ἄν ἡ Φιλοσοφία τῆς Τεχνολογίας ὀφείλει νὰ παράσχει τοὺς λόγους²⁶, οἱ ὁποῖοι θὰ καθοδηγήσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας καὶ νὰ ἀπστρέψῃ διεστραμμένη *χρήση* τῆς, ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας ὀφείλει νὰ ἀντιπαλαίψῃ τὴν ἐπαπειλούμενη διαστροφή τοῦ πνεύματος, ποὺ καθορίζει τὴν θέση τῆς τεχνολογίας σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Ὀφείλει, ἀφ' ἑνὸς νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν ἁρμονικὴ καὶ σύμμετρη θέση τῆς στὸ σύστημα ἀξιῶν καὶ στὸ θεσμικὸ οἰκοδόμημα, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ διαφυλάξῃ ἀλώβητες τὶς ἐσχατολογικὲς προσδοκίες καὶ προοπτικὲς τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ τεχνολογία προκύπτει ἀπὸ μία εὐγενὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου — μία δραστηριότητα, ἡ ὁποία ἔχει πλούσιο καὶ σημαντικὸ νόημα, καὶ ἡ ὁποία πάντοτε διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ σημερινή

26. Π. ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ, «Φιλοσοφία καὶ Τεχνολογία», σσ. 140-141.

Π. ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ

ιστορική ώρα είναι ό επανακαθορισμός αυτού του νοήματος και ή σύμμετρη τοποθέτησή του στο σύστημα αξιών του πολιτισμού και στο θεσμικό οίκοδόμημα της κοινωνίας. Καί σέ τοῦτο, ό ρόλος της Φιλοσοφίας είναι ιστορικῶς κατεπείγων και αναντικατάστατος.

Παναγιώτης Β. ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΣ
(Θεσσαλονίκη)

THE RELIGIOUS CLAIM OF TECHNOLOGY

Summary

The question pondered upon in this paper is whether science and technology could be claimed to be a sort of religion. In order to answer this, it is necessary to define what in fact constitutes the religious character of a certain manifestations of human life outside the action and function of religion *per se*. That is, in what sense and in what respect, apparently non-religious actions, institutions and symbols could in essence have a religious character and function. The conditions for this to happen are, first, a conception of religion as a *dimension*, rather than a sphere of human being; secondly, a quasi-religion should be understood within secularism; thirdly, this should be distinguished from pseudo-religion; and fourthly, this should encompass a transcendent ideology. Given these, it is not in fact science, and technology that could be seen as religious forces today. It is rather a distorted conception and function of the, appearing as scientism and technicism. Only in this respect science and technology qualify as quasi-religions. The difference between science and technology on the one hand, and scienticism and technicism on the other, is the difference between an autonomous element of the whole which remains in relation to other elements, and one element gaining precedence over all others. In this respect, other realms, such as religion or art, lose their autonomy and can be taken as only subjects of scientific analysis and technical manipulation. As quasi-religions, scienticism and technicism draw all reality into the terms of their understanding. This is, however, what reveals the daemonic character of such a deification, since a particular element of existence is elevated to the whole. This conception, however, is fundamentally imbued by a profound inconsistency. A comparison with Christian faith, expounded in this paper, reveals this. Christianity has in fact a coherent conception of cosmology, a soteriology, a concept of creation, of theodicy, an escha-

tology. But if, within the frame of scienticism and technicism, the world is deprived of any absolute meaning whatever, the to be asked question is: if this world has no meaning, why should technology improve it? In this framework, notions such as truth, justice or morality are reduced to mere illusions; they are seen only as projections without inherent value or reality, conventionally respected only for the sake of maintaining a certain social structure. But a search for the non-existent internal coherence of these quasi-religions reveals their real character, which is one of an arbitrary and uninspired faith: forces which merely tend to swallow up both creation and meaning in the threat of complete annihilation. Lacking any inherent consequence, their beliefs are of a totally fragmentary and inconsistent character — and this is why they should be resisted, before their untimate consequence (that is, sheer destruction of nature and establishment of spiritual absolutism over other human functions superior to them) reach the edge of realization.

Panayiotis TZAMALIKOS